

F-0-1C

1

Vhavenda Nx Ndi vhathu vha ambaho Tshivenda kana Lavenda; vhunga Tshakna dzinwe na dzinwe dzi re mavuni, dzi na afha dzo sekwako hone. Na vhone Vhavenda vha na afha vho sikwaho hone. Kudele kwavho na kutshimbelele kwavho rhano shangoni la Venda zwi a konda u talutshedza. A ri divhi kana vho kosou tutulu-tutu naa? U konda hazwo ki nga shambo la tshibode le si na lubuli ngoho. Huno henefho nga ri dzo pwashakanya, ri linge u la mwongo wa ngomu arali ra u wana. Zwino hehefho ri sathu u rola mbwane na u vhetsholedza tomboni na pwashakanya, a ri numbule uri vnathu vha kale vho vha vha sa divni u nwala mafhungo avho. Mafhungo avho vho vha vha tshi tou hanelelana u nga malirini a shango. Na none o vha a tshi tou shanduka dzingano. Mushumo u mubulu. Utha kale vho ri; Muri wa tsini ha ndila a u kundwi buse. Zwino nga ngoho vho mbo di shelana buse lenelo. Naho ho ralo buse linwe lo fhira na muya. Lo wela hu sa dihwi. Huno henefho hu vhonala uri zwinwe zwaho zwo xela. Na none zwinzhi zwo livhalwa.

2

Ndivhalo yo vha hone na khelo ya zwithu zwinzhi zwa kale. Mangwe zwo ralo, a ri litshi u kukuna shambo na u ~~phaha~~ mwongo walo. Mafhungo a hone a tendelelana na ~~murero~~ u ri ho khaladzi ya mutnu ndi mulomo. Khanedzano na tsolano zwi doya hone mafhungoni haya.

3

Tsiko ya vhavenda i ya konda u i wana zwone-zwone. Ndi ~~ikxx~~ daka lihulu la sodzi li shavhisaho nga maanda. Sodzi la hone li na swiswi li sa takuwiho. Huno fanelo yashu ndi u lingedza u fhenda-fhenda swiswini ilo na u lingedza u kwana tshedzanyana ya mafhungo ayo. Zwino, arali ri tshi vhudzisa mbudziso ra ri: Nna vha bvafhi naa? ~~xx~~ Vho thomea ngafhi naa? Mbudziso dzi fanaho na iso dzi nga ri thusa u fhenda ndila ya hone.

Shango lavho li tuwa Vhu-bva-duvha ha thavha dza ha Ramabulana (Zoutpansberg) u swikela vhu-kovhela ha dzo; thungo ya livhunya li thoma mulamboni wa Vhembe (Limpopo) u swikela ha Mulima na ha Magoro thungo ya Vhurwa kana i "Musixo." seli ha mulambo wa Tavha la Venda. Ndi afha hu ambwaho luambo lwa Tshivenda. Tshivenda e tsho tsho fhambana kwambele kwatsho. Huno hu na Tshivenda Tshipane na Tshivenda Tshilafuri. Xa Phambano ya hone i haafha: Tshipane vhe: u pfa Tshilafuri tshi ri: u twa. u wana, vhe u kwana. Huno zwothe ndi zwithihil Phambano yazwo a i vhonelexi^s ngoho.

I Vhavenda

Vhavenda vhukuma, mazwifhi a ri, ndi vha ha Raphulu. Ndi vhone vhane vha shango la Venda. Vho vha vho dzula. 4 "Tshirululune." Kuanele kwavho vho vha vha tshi ri: Mutambwe faresa dzindau. Ndi mwano wa misi hu tshi lwiwa dzinndwa. Mndwa na mifhirifhiri zwo dzi vha hone. Vha balangana na shango, vhatutshela mus nda wavho, ngauri vho vha vha sa pfane zwone-zwone.

Vhathu havha, hayane havho afha vha bvaho hone ndi vhu~~kalanga~~kalanga. Vha bva hu tahaho tshakha dzinwe dza vhatu. Huno hu pfala u ri vha nga vha taha thungo ya mulambo wa khongo (Congo River) mabilipilini a tshi sima tshawo. Muthu a tshi elekanya ho nga ho fhira madana mana kana matanu A.D. vho swika (fhano). Muno. Muno vho bva vhu~~kalanga~~kalanga nga mushavho. Vha tshi da muno vho vha vhe na khosi yavho, vha tshi di-vhusa nga u funa. I la maladze.

Ndu dzavho dzo vha dzi tshi fhatwa nga thanda. Vho vha vha sa dzi hudzi. Misi ivo vho vha vha tshi anbara marevho a dzi phukha na a dzikholomo; ngoho ho vha hu sa fukwi tshithu masiari na vhusiku arali i se eneyo marevho a dzi phukha.

5

Huno arali i mitambo yo vha i hone. A hu na lushaka lu kundwaho mitambo yalavo fhando mavuni. Mitambo iyo ndi matangwa na vhusa. Hezwo iy vha i zwithu zwi funeyaho na u takalelwa nga vhatu vha hone. Masuhana kana Vhatanga vha dzi ~~ix~~ pfaho, vho vha vha tshi lisa kholomo na dzinngu na dzi mbudzi. Vhasedzana i vha madi na Khuni. Munwe mushumo wavho, i vha i u sinda mavhele. Vhatu vha hone vho vha vha tshi sinda nga mituli ya fhasi. Huno hu tshi sindwa ho vha hu vtshi imbwa mafhuwe. Vhasedzana vha tshi phalisana ngazwo.

Midi ya hone yo vha yo fhatwa nga matombo aya mahulu-otho. Hu tshi shavniwa maswina. Mitsheto ya hone e sa kona dzei. Mishumo iyo yo vha i tshi shunwa nga vhanna . vha thondo. Midi ya hone yo vha i tshi fhatwa dzithovhani na zwickharane zwi sa konadzeiho nga u shavha dzinndwa.

6

Henefho hore tshifhinga tshi sathu u ya kule-kule ha bvelela Vhangona vha tshi bva vhusika-vhatu. Vhangona avha na vhone vho dzi tuwa nga Mivhangisano na u dinwa nga mahosi a havho. Vho da vhe tshi thamungana tshi se na vhukono. Huno vhatu havho, vho ri u swika, vha luvhela kha Raphulu marena wa Vhavenda. Vha tenda u vhuswa nga ene na vhatu vhave. Dakalo lavho lo vha lehulusa ngauri vho tuwa nga musavho afha vha bvaho hone. Hone luambo lwavho yo vha i luth'ovholo kana Lungona. Vhatu havho zwino vho dalela thungo ya Thengwe.

Mathomoni a dzo tshakha idzi dzo vha dzi sa vilingane, lushaka lunwe na lunwe lwo vha lu tshi vhulunga milayo ya tsha halw⁸.

Vhangona vha tshi da vho wana ho dzulwa thavhani ya Zwavhumbwa. ~~taxi~~ Henefho ho fhatwa mudi uyu muhulu-wothe. Vhangona vha swika vhe dzithundu, vha humbela u fhata hone nga u shavha dzimabi na maswina a shango. Idi hone vha tshi vha fhatela nga nda ha mudi nga thungo ya Vhukovhela ha Zwavhumbwa. Fhedzi yo vha i se kule i tshi tou vha nda

7

Khoro dza hone dzo to livhana.

Arali i thavha ya wawhumbewa i murahu ha thavha dza ha Ramabulana, Ndilane ya u ya tzelele musi hu tshi diwa nga ndila ya Manaledzi.

Wawhumbwa ndi thavha ya tshi Mangadzo ngoho. Muthu a sa i divhiho u na pfanelo ya u yo vhona. Thovha ya hone yo itwa nga zwitavhana zwinzhisa zwo to ho ita danga. Muthu a ngari zwo fhateledzwa nga muthu. Zwo to rendeletele zwa-vmudi-vhudi. Mutsheto i Mutsheto-de nandi-vno vha hashuni! Muthu a swika hone u to kanukana na u akhamala a tshi vhona (mamele) kuimele kwazo. U naka ha hone mutnu a nga ri, kani ndi vhasedzana vha ha Babuvhamba vho tanganaho ngamala ludali

8

Huno tshi akhamadzohe ngomu ha thavha hev, ndi uri ho vha hu tshi waniwa madzina manzhisa, a vhaloho mivhundu na zwitavhana zwa Vandalothe. Madzina a hone khea: Mukula, Luonde, Tshitungulu, Tshianga, Lwamondo, Tshisaulu, Tshihanane, na vho-sunguzwi, maliwa na dzinwe, hayane ha miroho minzhi, na Maangane-a-ngwe, a wanwa hone thavhane heyo.

Ngauvalo Madzina haya, a ri sumbedza na u ri **dsambululela** u ri vhanne vha shango leno, ndi havha vho iraho madzina ayo. Mudini wa hone, vho vha vho ya nga mahoro aneya o ambiwaho hafha.

Mufhiri-fhiri na phambano dza mahoro ayo, dza phuma mudi. Vhathu vha hasaka-na na shango lothe la Venda, na nga'fho ri re na madzina a hone na namusi shangoni leno. Phedzi musi mudi o tshe wo dzulwa tshidele Vhangona vho vha vha sa ~~dzani~~ dzheni musanda. Thosi na yone i sai mudini wa mungona. Dzekano na vone yo vha i siho vhukatini havho na Vhangona. Ndi afha ho bvelelaho murero u riho : Vhangona vha bikwa na ive, ive la vhibva. Mungona a sala. Thalutshedzo i ri: Munna wa Muvenda a dzea musadzi wa Mungona, u ya fa (dzama) musadzi a sala. Arali vha dzekana nga tshavho ho vha hu sa tahi tshithu. (vha ha tshilabwana ndi vhone vhangona vhukuma.

-9

Kutshilele kwa vhathu avho, yo ~~h~~ vha. i kwa u lima mavhele nga zwanda. Mbeu dza hone i mufhoho na maliba matswuku-tswuku sa nama, a bvaho thungo dza vhukalanga na thumbe. Vho vha vha tshi lima nga malembe o fulwaho nga vhathu vhatswu. Zwinwiwa zwavho i halwa na mabundu a lu fheto.

Nga tshifhinga tsha u tshinyala na pwashékana ha mudi, vhathu vha mbo di balangana na shango vha si tsha pfana. Huno balangano heyo yo engedzedzwa nga u pfala ha mahevhe-hevhe a lusiwe lushaka lu daho lu tshi bva Vhukalanga. Huno henefho vho mbo di-fhiritana mihumbulo yavho.

R Ri sathu u fhedza ri so ngo hangwa u ri vho vha vhe na Midzimu ya tshi bahavho. Vho vha vhe na dzithevhula dza mahalwa a mufhoho, vha tshi ~~h~~ tevhulela Midzimu ya vho-Makhulu-kuku wavho.

Thevhula yo vha i tshi itwa khathihí nga nwaha. Tshifhinga tshayo i musí vho fhedza u kana mavhele na u tshea mufhoho. Ho vha hu tshi rambiwa lushaka lothe nga apha he lwa guma.

10

Hu vha hu tshi rambiwa vhathu vha lushaka vhukuma, i si vhathu fhedzi. Thoho nwe na nwe lushakani i vha i tshi ~~rupala~~ mbeu dzothe apha halwa ho itelwaho hone. Halwa hovho van vha i ha levhuba midzimu yo vha n aho mavhele na u vha fhatutshedza. Arali i ndila ya u phasela vhalwadze, i vha yo fulufhelwa nga maanda. Na zwino i tshe hone shangoni.

Vhathu havha, ngauri vho vha vho no vilingana na u hasakana na shango, namuse vho mmidzwa nga lushaka lunwe lu no pfi lwa ha Ramabulana. Lwonolu lwe vha pfa Manininini na mahevhe-hevhe alwo. Mdi lwone lu pfalaho namusi u fhirisa vmane vha shango. Mutsindo walwo u pfalesa kule u nga wa ndou.

Arali i kumidzelwe kwa lushaka holu, a ku Aknamadzi na khathihí. Nahone a si mafhungo maswa, ngauri na kha tshakha dzinwe ha wanala ho ralo. Fhedzi kha rine namusi nthanwe zwi nga konda u zwi pfisisa hezwi ri hanelelwaho zwone. Nabo ho ralo, vha mulovna vho amba vha ri: Wa sa li pfa u vhudzwani, u do li pfa vhulaloni. Naa murero uyo a wo ngo khwatha naa?

11

Arali ri tshi edanisa zwi ambwaho nga murero' uyo, ri do wana u tshi thadulana na hoyu, u ri ho: "U divha makhulu ndi u vnudzwa."

II Ramabulana

Vhathu vha hashu, Ramabulana ndi nnyi? U bva ngofhi? Nahone ndi lushaka-de? Aiwa, u ri dzo fhenda-fhenda kumelele kwawe kha he lino shango. Rolane tombo la ngwedi ri pwashe ngalo shambo lashu. Fhedzi nahone ri vhone ri sa do fhala dza mwongo o washu, wa hasekana, ri si tsha do la zwidithaho.

A hu na tshi diphesaho u nga mwongo Ngangcho!

12

Vhathu ha ha, vhunga dzina la Ramabulana lo no bvelela mafhungone o fhiraho, vha bva Vhukalanga vha tshi da muno shangoni lino. Vhukalanga ndi hone tshisimani tsha tshakha dzothe-dzothe dza vhathu vhatwu. Tshakha dza vhathu vhathe, u tuwa ha Mushweshwe na Mmanwadu na nga thungo ya vhu-bva-duvha, vha amba uri vha bva vhukalanga.

Arali vhathu vha tshi sedzesa na u fhimedza, vha sathu u dzhiwa kha dza ha Ramabulana, hu wanala uri tsikoni ya ya vhathu ndi hone Vhukalanga. Vhathu vha tshi phumea na u bulangana, u tuwa vhukalanga vho bva nga Mihasho miraru. Vho tuwa nga u fhombana nga ndila tharu ngedzi: Vhanwe vho rola ya vhubvaduvha, vhanwe ya vhukati ya u ya musixo kana vhurwa. Vha u fheleledza vha tutshela vhukovhela-duvha. Ndi mafhungo vhukuma-kuma haya, ndi o khwathaho. A si one o nama khometshedza i afhula khali Netshedzano ya ngambo dza vhathu i ri bulela zwenezwo.

15 13

Shango la havha vha ha Ramabulana ndi la Vhukalanga, afha ho no pfi ha "Mambo." Ndi afha vho vhaho vho fhata hone. Ha Mambo ndi pahnda ha thavha ya Mbelengwa hayane ha Vhalemba. Vho ri u tuwa hone, ngaafha mazwifhi a ambaho ngaho, vha da thavhani ya "Vhuhwa" thungo ya vhubvaduvha ha thavha ya Mbelengwa. Thavha dza hone, afha vha tanaho hone, dzo dzula u nga tshipane tsha kholomo na dzo pana. Mambo na mposi dzi phanda thungo ya Livhuya (North) ,

Mbelengwa na vuhwa dzi nga ngeno musexo (south). Henefho **Vuhwa vho** lwa nndwa khulu ya u vhaisa nga maanda.

Kha kuambele na kuloshelwe ri wana maipfi a sumbedzaho ndila ya apha vha tahaho hone. Vha~~f~~ tshi kumela khosi vha ri: Ngwneyama, (Tshugulu). Mulungu (Mudzimu), Mambo-wa-Galanga (Khosi ya Vhukulanga), Ndau-ya-Nduna. Thovhela-Muholi-wa-shango. Kukumele uku ku khwathisa mafhungo hava. A vho ngo zwifha vha kale vha tshi re: a lu khwathi fhedzi lunundu.....

Tsho vha ~~ta~~ tusaho hone ndi phambano yo vhaho hone vhukati havho. Rothe rea divha zwauri mufhirifhiri a u na haya, a u farisi tshithu. Zwipiringanyo na zwickhukhuliso zwo dzi vha hone vhukatini ha lushaka holwo.

14 Ntindime na Mulozwe Khotsi-a Thoho-ya-Ndou i nga vhovha i vhana vha Munna. Khotsi avho i Mambo. Fhedzi naho ri khotse-avho ndi Mambo, a hu ~~dx~~ divheyi zwavhudi-vhudo, vhanwe vha ri khamusi ndi ene.

Vele Lambeu. Hone vhanwe vha ri ndi dzina la khotsia Thoho-ya-Ndou musi a tshi da muno shangone la Venda, anthe vhanwe vhe ndi dzina la khaladzi ya Ramabulana. Hano izwo a zwina Mushumo ngauri hu nga si konadzee u ~~was~~ wana ndila ya ngoho-ngoho, vhunga ro no amba uri vhovha vha sa kone u nwala mafhungo avho. Zwi do ri thusa-ho ndi u divha kumelele kwavho fhano.

Ntindime na Mulozwi vho lwa nndwa khulu-yothe u dzamani ha mune wavho. Mulozwi a fhennywa, a tuwa a tshi shavha, tshi fhufhura dzindevhe a tshi da muno.

"Nndwa yavho yo thomea ax nga ndila heyi: "Ho ri musi vha tshi vhea khosi, nga apha mahandana ambaho nsho, murathu a ri a nga si vhudzule. Ngavhe ni nee nne vuhosi. Ndi hone vha tshi dzhea mbudzi, vhadinda vhatanga dzawe, a i ntsha mutshila a i litsha ya la hatsi. Ndi hone a tshi vhulaha nga ~~ta~~ thonga ya fa. Ndi kwone ku shandukele kwawe,

15

vha tshi ri o penga. Ndi afha namusi ho pfihho ndi vhaila Mutshila wa mbudzi.)"

Ho vhonala uri i nga ndi ene o dzulaho thavhani ya "Vhuhwa." Ntindime ene o sala a tshi vhusa ha Mambo. Thavha dza hone dzi tshi pfi "Thavha-dza-ha-Mambo. Huno Ntindime ivha i munna mulapfu, mutswu wa lidzidziriba. Kuvhusele kwawe ku dihwa "hukalanga. Madele a sala o dzula tshidele.

Namusi Mulozwi a tuwa, a da Vhuhwa a dzula hone, o lwa no Vhalemba. Ndwawa yave ya u thoma na Vhalemba o fhennywa a mbo di-luvha. Nga murahu ha izwo, a kona u fhenya Vhalemba. O vha fhenya na u vha kundela **vhukuna-kuma** nga u a vha dzetshela nwana wavho wa musidzana, **we khosi** ya vha i ishi mu funesa. Mafhungo haya a kufhe nyelwe kwa Vhalemba ri do a kwama nga vhudalo kha lushaka lwa Vhalemba. U tuwa henefho, vho no farakana, vha dovha vha shavha vhothe vha tshi da muno Venda. Mushavho wavho i vha i wa u shavha Ntindime.

16

Mulozwi khotsia Thoho-ya-Ndou a tshi da Muno o vha o no khalaha, a si tsha pfalisa, hu tshi pfala nwana wawe **Thoho-ya-Ndou**. U swikani havho vha fhata Nzhelele nga mudi **nyu Mubalu-hulusa**. Dzina lawo u tshi pfi "Dzata." Na **swino shumbi** lawo li tshe hone murahu ha mudi wa Nzhelele **musanda** kufhatelwe kwawo ku tsha di kanukisa ngoho. ~~Muthu~~ Muthu a swika hone u tsha di wana Mitsheto yaho? Kufhatelwe kwaho ku nga mashubi a Dzimbabwe. Matombo a hone a hu ~~ix~~ dihwi uri a bvafhi. Vhanwe vha ri a bva Vhukalanga. Huno ~~ndeb~~ ndivho yao i ya konda u i wana. Mudi u vha wo tou Nziri-nziri! I si u naka hawo ngangoho!

Huno henefho ndi afha ho bvaho murero hoyu: Duvha li fhisa Neane vhukalanga li otsha nama. Hu vhonala henefho u ri vho vha vha tshi humbula twa Vhukalanga. U fhisa ha shango la Nzhelele hovha hu tshi vha humbudza nga maanda zwa hayane havho . Biso la hone a li konadzei.

Nzhelele ndi shango la vhudi nangwe le na biso li

ngo fhambanesa na thavha dza Twa-vhumbwa. Fhedzi dzone dzo to u ita lurango nga thungo ya Galanga na nga ngeno thungo ya Vhurwa. Arali ri hone ri lavhelesela Twavhumbwa vhukovhela Mibambo yavho mihulwane mivhili, ndi Nzhelele na mutshedzi. Huno arali i mudi ula ro ambaho ngawo' wa "Dzata" u seli ha Nzhelele thungo ya Livhunya.

Zwiakhamadzo na zwikanukiso zwa shango la z Nzhelele ndi madi a Tshipise, a fhisaho u nga madi a bvaho khalini i vhilaho. Madi a hone a bva fhasi ha thavha. Twi akhama-dzaho u fhirisa ndi uri a swiki mulamboni a tsha di fhisa na hone a swika a si gati. Zwiipise zwa hone zwivhili; tshinwe tshi nga ngeno Nzhelele musanda tshinwe, tsho no itwaho na u fhateledzwa nga makhuwa, tshi nga nnda ha d dzithavha thungo ya Musina. Fundudzi ndi tivha li re vhubvadvaha ha shango la Nzhelele. Xa Vhathu vha tamba kha zwiipise bezwi musi mariha a tshiswika ngauri tshilimo a fhisesa. Muthu a tamba ngao arali a tshi lwa nga tshifhinga tshinwe u anza u fhola. Thalutshedzo yo ri Sumba kudzelele kwa shango la Nzhelele tsikhoni ya vuhosi ha Venda.

18

Mulozwi o vha a tshi vhusa nga tshanda tsha nwana wawe Thoho-ya-Ndou. Thoho-ya-Ndou o vha a tshi runwa hothe-hothe nga khosi khotse-awe. Zwino vhathu na vhone vha tshi mu funa ngauri vho bva Vhukalanga vho fulufhela ene. U vha a si na madebe, na u kx kola a sa koli. A tshi humbula khotsi-awe, u nga ndi Mudzimu wawe ngauvha kole zwi vha zwo ralo.

Thoho-ya-Ndou nga tshiimo tshawe, wxx o vha i munna mulapfu, mutswu wa maanda. O vha a sa ofhi tshithu, nccob ngaugonc i munna wa vhanna. Whatannga vho vhoho vha tshi mu tovhela vho vha vha tshi nga ene. Nahone vho vha vha tshi phalisana nga u vhulaha zwivhanda na vuhali ha nndwani.

19

Thoho-ya-Ndou musisi mudi wo fhatwa, a thoma nndwa na vha ha Raphulu. Misi iyo vha ha Raphulu ndi musisi vho no bvela nga ngeno nnda ha dzithavha u phumehani havho ngaafha ro no a faho ngaho! Mudi wavho vha vho fhatwa Tshirululune ntha ha dorobo ya Tshitandane (Louis Trichardt). Thethu afho ndi afha ho no pfi ha Ramabasha namusi. Vhuhali na maanda awe zwo vha zwo no tou vha tanganya dzithoho. Vha ~~thxi~~ tshi dzula nga u ringedela nga u shavha ene. Dzina i li lawe li bva vhuhali hawe. Mutsindo wawe u tshi pfala a tshee kule. Ntha ha dzina la Thoho-ya-Ndou u hu na murero u ri ho: "Musimana wa magovhani o rwa ndou nga phuma, ya fa i si na dofha."

Mabi ya Thoho-ya-Ndou yo vha i tshi tshimbila na ku gomana ku ne vha lidza musisi vha tshi lwa. Kugomana hoku vho vha vha tshi bva nakwo vhukalanga, ku kwa u shavhisa vhathu. Huno kugomana kwaho kwo thubwa vhukalanga.

19 20

Huno henefho ndi hone mabi yawe i tshi tuwa Nzhelele ya da Dzanani u tovhelela vhane vha shango vha ha Raphulu.

Aiwa zwenezwo nndwa ya mbo tangana masiari duvha li tshi fhisa u tou nga li sa la muthu. Ho ri vha kha di yo ~~tongana~~, vha ha Thoho-ya-Ndou vho mbo thoma u lidza kugomana na na u ~~tavha~~ mukosi. Vha ha Raphulu vha tshi pfa ku tshi lila vha mbo noka nga u tshenuwa na u pfa mubvumo wakwo. Kulilele ngo khu: Tunndu-nndu-tunndu-nndu. Kwa mbo, duu! Kwa dovholola kwa vhuya kwe kararu. Lwa vhuraru ~~dzak~~ dzhantsha la mbo tangana vha ~~lax~~ tshe vhe vhothe. Tsho vha tshusesaho u fhirisa ndi uri a vho ngo ku vhona. Ndi hone vha tshi vhulalwa na u fhennywa nga ndila iyo! Shango li tshi vha la Nzhelele. Bulayo iyo yo vha khulusa, vhathu vha thubwa nga vhezhi. Ndi hone vho salaho bulavoni iyo vha tshi hasakana na shango. Thoho-ya-Ndou a vhusa nga maanda a knotsi-awe. Mifhululu ya lela Nzhelele Mitangaumane. Shango la lala.

21

Vhathu vha kale ngauri vho vha thanya vha mbo simula

murero wa ~~xxxx~~ uri: Tshiselo tshi lukwa Nzhelele Venda tsha da nga u lela. Vha tshi amba izwo vhovha vho vhone. I vha i si muratho wa u rathela shangoni lino nea?

Ngelekanyo yavho i vha yo lapfesa ngoho!

Arali i ~~xxxx~~ luambo lwavho vha kha di tuwa vhukalanga i vha i tshikalanga. Vho vha vha sa ambi lunwe luambo. Arali i matubwa ho anza u vhulawa a vhanna na vhakalaha na vhakegulu. Vhasa dzi vho khwathano na vhasidzana na vhana vhatuku vho litshwa. I vha i phuli dza musanda naho vhanwe vho vha vha tshi phakhelwa magota a shango.

Huno henefho ho ya vhone uri vhatu havha vha vhakalanga vha thona u lata luambo lwa tshikalanga tsha havho nga u vha ~~xxxx~~ dzeana m vhasadzi vha Vhavenda. Ndavha kana mukhwa/ uyo namusi u tshe hone vhukati hashu.

22 Tsumbidzo ngeyi : A dzekanaho na musuthu e makhuwani u wana a tshi amba tshisuthu mutani wawe. Fhedzi ngeno hayane i mvenda a tshi amba Tshivenda vhukuma. Ndi tshimelo tsha vhatu vhothe-vhothe mavuni haya. Ndi kwone kuxelele kwa lukalanga hu tshi do sala Tshivenda. Ndi apha ho no pfi hu na Tshiila-furi. Tsho ~~na~~ bva henefho. Namusi ri vha-Venda rothe. Nwe ndila ndi uri vhakalanga havha vha na Thoho-ya-Ndou vho vha vha tshi shavha uri khamusi vha do tovhelelwa nga vha havho, avho vho bvaho vha tshi shavha vhone.

Nga murahu na mmbi iyo mukalaha a dzama. O dzamela thavhani ya Tsheendeulu tsha mbudzi na kholomo. Kufele kwawe kwo akhamadza Vhatu nguuri o to tuwa na mbwa, a swika thavhani iyo, a dzhena bokoni, tembo la kumbo ~~vha~~ vala munangoni. Mbwa dza sala nda. Vhatu vha vhone nga dzi-mbwa dzawe.

23 Thoho-ya-Ndou a sala a tshi vhusa, i ene khosi. Vhatu vha shango vho vha vha tshi tetemela sa muthu o farwaho nga phepho, vha tshi pfa dzima lawe, na u tetshelesa

kushumele kwawe. Shango la vho tou nga mukumba wo sukwa ho wa vhibva nga maanda wa tou Mbuthya-mbuthya. U ~~ka~~ ~~ka~~ bvani henefho ho ngo tsha dovha a lwa na vhanwe habe. Vhathu vhothe vha shango la dzithavha vha simula u mu luvha. Tsumo dza bva hothe-hothe dzi tshi da musanda. Aiwa shango la mbo ita la maladze, ho tou pfi nshaa!

Muvhuso wa Thoho-va-Ndou a wo ngo tou divhaleya-leni. O tou vhusi-vhusi, a mbo di ndzwandzwala-ndzwa-ndzwa. Shango lone lo di-thwee!

Thoho-ya-Ndou o tuwa vhusiku vhatnu vho edela. Ndila dzawe a dzi konadzei. Muthu a nga tou ri kani ndi Raluvhimba kututshela kwawe. Huno mazwifhi manwe a ri: Thoho-va-Ndou o humela murahu vhukalanga. Phe dzi zwipfalabo ndi uri a nga se kncce u humela muraho apha o bvaho a tshi shavha. Manzhi ao a ri: o tuwa vhusiku a tshimbila nga la Vuvha, a kanda dasi ha mashau thavhani ya ~~Xhaxh~~ Vhafamadi a wetshela seli ha Tavha. Huno fhedzi ho ngo tuwa e nthihi o tuwa na vhanwe vhatnu vhawe. Vho tuwa i tshithamugana tsho divhaleyaho. Vhatovheli vha gwala lawe vho wana lo fhelela ha magoro. Kutavhanani ku re kwathe kwo tumbaho ku kwathe. Kutavhana kwaho kwo tou tenya mudavhini. Vho vhuya vha tshi ri apha gwala lavho lo fhelelaho hone vho wana ho ima tshiulu tshihlutshothe tsho thivha gwala tsho tou nziri.

Vho lingedza u toda gwala lawe u ya phanda vha tendeleka na shango la hone lothe fhedzi vha si kwani tshithu. Kudzamele kwawe ku toda u fana na kudzamele kwa muprofitu Musne. O dzama nga u ralo. Muthu a nga tou ri kani o di-funga nthani ha lufu lwa khotsi-awe. Thoho-ya-Ndou na vhatnu o tuwaho navho a hu dihwi apha vho tutshelaho hone u swikela na namusi.

Vhana vha Thoho-ya-Ndou vho salaho misi a tshi shavha ndi Ramaoulana na murathu wawe Ramavhoya. Vhana avha vho ~~ixix~~ sala vhusiku misi Thoho-ya-Ndou a tshi tuwa, nahone avho

25 ngo mu vhona. Huno arali i tshithu tsho dinaho khotsi-avho na u mu nengwisa a vha tshi divhi, naho i magota na vhathu vha shango a vho ngo tshi divha u swikela zwino. Tshimangadzé tsho vha tshi tshihulu. Vhathu vhothe vho sala vho akhamala.

Ramabulana ndi hone ~~st~~ a tshi sala i ene khosi ngauri i vha i ene nwana muhulwane wa Thohoyya-Ndou. Fhedzi khotsi-munene wavho i vha i Ravhura. A thoma u vhusa a sa tshuwi tshithu. Ngoma-Mudzula-o-vhambewa i tshi lilela-vhude-dulu.

Thoho-ya-Ndou o ri u fhenya vha ha Raphulu, a mbo ntsha muraga wa ~~kuxi~~ kholomo a u disa Dzanani. A fhatela kholomo dzawe. Ramabulana ndi ene o runwaho u da hone n'a vhadinda vhawe na murole wawe. Vho vha vha tshi linda shango nangwe vho vha vhe muragani. Vha ha Raphulu vha masalela vha mbo di vha luvha.

26 Thoho-ya-Ndou o ri u dzama vha mbo di pfulutshela Rx Dzanani thavhani ya Sunguzwi. Tsho vha tusaho Nzhelele ndi ndala ngauri mvula hone a i nesi nga tshinwe tshizhinga. Na hone Ramabulana o vha o no dowela shango la febirululune. Ndi kwone kudele kwa Ramabulana na vhathu vhave.

Ramabulana u vha i munna Mulapfu wa limpho wa li dzidziriba, zwifhanga zwawe i zwi denya. Thoha dzone i mapango m to i dzinzheledzi sa neledzi. Munna hoyo o vha o mela ndebvu na nga hanwuni. Marundani awe i mahaha fhedzi. Tsho vhaho tsho ~~st~~ sala ndi khofheni fhedzi. O vha a sa lavhelesai nga u ofhisa.

Muvhuso wawe wa pfala kule-kule vhunga khotsi-awe o vha o tshusa mashango manzhi,. Muvhuso wawe wo vha u tshi swika mashangeni haya vhulovhedzi (afha muzhazhi o ya ho nga u fhetelwa), vho-segwadi, vho-Langa u swikela Nananwa.

27

Vho mulezhi i vha i vhukati hawo. Ndi apha tshi-rendo hetshi tshi do ri neaho ndivho na pfisiso ya mafhungo haya ishi ri: Matangwa mutshinya shango, phunguhe ya lila Mulezhi la ha madala lia fhalala. Ndi tshirendo tsha musi nu tshi tshinwa matangwa. Zwino tsunwa dza musanda dzi tshi rumelwa nea hothe-hothe. Ho dzulwa tshidele. Midi nuhulu ya mitsheho yo fhatwa, shango i la maladze ho tou thwee!.

Huno arali i Ramavhoya murathu wawe nwana wa mme-awe, o vha o dzula muraleni; ho fhatwa mudi ayu muhulu wothe. Masohana aho ena mutavha ngomu mudini. Mx Matangwa a tshi vundana g ngomu. (mudini). Zwilombe zwi tshi u tshina na u phembela; muthu a ri: ni ri, musanda ndi ngafhi? Yha ri: Ni ri, ha "Ramavhoya-Muraleni."

Ndi hone mme-awe nyamulanalo a tshi ri kha Ramavhoya a vhu fhiwe, a si vhuswa, u phweha. Nyogho yau ndi khulusa, i nga ya musadzi. Maipfi aya vhunga mme-awe o vha u tshi mu funesa, a mbo dzeha mbiluni a fhatela hone. Mbilu yawe ya mbo di-belufhala.

28

Mme-awe a tshi vhona u murathu ha na thavhanyedza ya u thoma na u shandukela mukomana, a mbo dovha aralo e na mukomana. Ngauralo mme-avho a mbo di shanduka khuthe. A mbo tshinya u pfana havho. Vengo la mbo di thomea la u vhangana vhukati havho.

Mufhiri-fhiri muhulu wa mbo di simiwa. Muvhango wa vha muhulu, Ndi hone vha tshi lwa ndwa ya mapfumo na miseve na dzimbado. Ndwya ya lwiwa zwi tshi vhavha, vhanna vho sema mano. Ndi hone mukomana a tshi fhennywa a pandamedzwa nga murathu ramavhoya thavhani, a tuwa a tshi fhufhura dzindevhe. Ramavhoya a dzeha vuhosi a vhusa; mifhululu ya lila Muraleni. Mme-awe a pembela, a gomazoma unga ku-dziee a tshi ri: a u pfi-he ramavhoya nwananga! Ndi hone vha tshi vo dzeha thavhani musanda. Ngoma ya lila i tshi thadulwa nea mifhululu.

Tshukwi! vha-hasnu! Ma Mofhungo u Mme-awe a si u

a tshi takadzwa ngani-na!

K44/1

29

Ramabulana o pandamedzwa nga muratha o dzula mafhitshi (Bandolierkop). Thavhana yaho na namusi i tsha di pfi thavhana ya ha Ramabulana. Henefho na hone huna tombo li re na madi a sa anzi u phwa. Dzina la afho fhethu ho ofi, "Tomboni-na-ha-Ramabulana!" A si vmanzhi vha li tivhano, li ntha na mulambo wa muhohodi tsina ha mafhitshi.

Khosi Ramabulana ~~am~~ e henefho, a ramba ~~am~~ magota na vho-ne-midi vha se de. Tsho vha kundiso ho u ya ndi uri wo vhovha vha sa divhi ku lwele kwa nndwa ivo yo pandelisaho Ramabulana. Ndi hone a tshi fhirela Rida na vhathu vhanwe vho mu Nambatelaho, vho mu funaho vho mu fulufhelaho zwihulu. A di dzulela hone a fholisa thoho, Munna-wa-nduna. A lavheleo a zwi itwaho thavhani naho a tshi fhufhulelwa sa mukhana u tshi fhufhuma khalini.

Tsho neaho Ramabulana Maanda a u vha khosi habe, ndi u Ramavhoya a vhulaya Maguvhu a ha Ramukhuba misi vho yo zwim dzindou nda ha dzithavha thungo ya Tshihanane.

30

Muthu o vhulawaho nga vha ha Ramavhoya ndi Mmamugudubi. Vho tou mu lisa tshiremba. Vhadogwa vha tshi pfeledza mafhungo ayo, vha suma ha Ramabulana e ngei Rida; ene a vha aravha a ri: Ndi ni vhudza na hana ndi tshi ri nthuseni.

Huno hehefho Ramabulana a vhidza mabastere a ha Mmehane (Buys) o vhaho o da nga u tandula shango, na vha dogwa a vha ruma u yo vhidza makhuwa thungo ya "Potchefstroom" u ri vha de u mu thusa. Vha tuwa vha ya hone. Musi vha tshi vhuya, mahosi a ha mugwabana na Moseta vha vha hanela u fhira shangoni lavho. Ramabulana a tshi pfa avo, a dovha a ruma vhadenda vhanwe a ri kha khosi dzila: Litshani vha de ngeno ndi thama dzanga. Mahosi a vha litsha. Mbudziso i nga di vha hone ya uri na Ramabulana u vha o no divhana nvaho lini? Khefha a tshi ri ndi thama dzawe? Ngangoho, zworalo! Fhedzi vhutama hawe ho bva kha mabastere, ene "Janexixix Buys."

31

Makhuwa ayo o vha i H. Potgieter na vhanwe. Vhavenda

vha tshi ri ndi vha ha "Luvhisi." Vho da vhe na fumi la goloyi na goloyi abili na one mabeisi manwe.

Makhwa a ri u swika, Ramabulana a ri khavho. Shango ndi langa u swika "Kapa" thavhani i pfi ho; "Thovhela Mountain" phanda ha "De Aar Junction." A ri hu vhone na pz mpfarela murathu wanga Ramavhoya na mu disa kha nne, ndi do ni nea lone u swika Whukulanga. Makhwa vha tenda. Ndi hone vha tshi tuwa vhothe Rida u da Dzanani.

Arali i makhwa vhovha vha si vhothe, hu vha huna mahoro maz manzhisa, a ha sigwadi na Vhadogwa na minwe mirafhu. Makhwa o wana vho rambiwa nga Ramabulana. Mudzi wa nndwa ya hone i vha i ya Vhadogwa. Mabi yavho you swika ya ima ha Nthulane Muduluni seli, ha mulambo wa litshovhu nga ngeno ha musexo.

32

Makhwa o ri u swika a vhidza Ramavhoya, a mu leledza, a ri ida, ro da u fhelisa nndwa. Ndi hone Ramavhoya a tshi ya. Ramabulana nga tshifhinga itsho vho vha vho Mudumba. Ramavhoya a farwa, Mukomana a huwelelwa a ri vukuluku. Makhwa a ri mukomana na murathu vha ite tsimbe, vha binyane. Murathu a mbo di wisa mukomana, ndi hone vha tshi mu fara. Mukomana a ri mu diseni ndi mu lise tshivhindi nga ludzi lwa mudali. Fhedzi o ri a tshi fa a fara mavu a ri kha Mukomana, vuhosi u nga si vhu dzule, hu do bvelela khaxaxá vhusundzi vhutswuku, vhu fou munaho. Vhathu vha akhamaki vha tshi pfa kuambeke hokwo. Ndi kwone kufele kwa Ramavhoya murathu wa Ramabulana-Mpofu. Nndwa ya fhela a vhuwelela vuhosi u dzhena thavhane habe. Ngoma ya lila shango la lala. Mukosawa na mufhululu zwa nananela thavhani Sunguzwi.

Vhala vho imaho na Ramavhoya vha vhulahwa, vhanwe vha shavva x shavva. Vhanzhi vha luvha, mulalob wa vha hone Shangoni.

33

Makhwa na vhala vho ramibwaho vha di humelela mahayani avho. Makhwa vha humela u yo di longela u vavva muno Shangoni vho newaho. Mabeisi ao ngo tsha tuwa na makhwa ofhe

Vhathu havha, Ramabulana o sola a vha ita dzi-khosi. Ramabulana a nea ~~Khosi~~ Ndaelo yawe a ri ~~Khosi~~ Magota othe-othe o fanela u tsha vhasedzana. Huno ene o vha a tshi vha rumela benengei o vha vhasadzi vhavho. Na zwino vhanzhi ndi vhaduhulu vha ha Ramabulana na vha ha Mphaphuli. Ndi kwone kumelele kwa Mabeisi fhanu shangoni leno. Mavhuru na vhone nga tshanda tsha "Paul Kruger" vho di vna fha he vha newa nga Ramabulana. Ndavha i diwaho ndi uri ngoho-ngoho vhanzhi ndi vhaduhulu vha Vhavenda.

34

Ramabulana ho ngo tsha vhusa u ya kule lini. O tou vhusa-vhusa zwi si zwingana, a mbo dzama. Huno afho o dzamelaho hone ndi Vuvha kha vho makhulu wa musadzi, fhedzi o vha o no fhetela mutanuni wawe hone. Misi iyo yothe ndi musi lukalanga lwo no fhela ho sala luvenda. Ngoho lukanga luvha lwo tou mbwandaa ho no tou sala kuloshele fhedzi. Kubvumelele kwaho vha tshi tou ri: Dzulani zwano Mulozwi, ndou-singo!

35

Arali i vhana vha Ramabulana vho vha vho dala. Vhatuka kana masuhana awe o vha a tshi swika fumi na muthihi. Tanzhe lawe i Davhana, a tovhelelwa nga Rasikhuthuma. Khotse-awe o ri a kha di tshila a ri kha Davhana, u nga si vhu dzhene ha nga vuhosi. Afha hu vbonale uri Davhana o vha a sa tshidzisani zwone-zwone na khotsi-awe. Tshikhukhuliso na Tshipiringanyo zwo dzi vha hone mbiluni ya khotsi-awe. Tsinyuho ya kuambeke kwawe i ya di sumbedza. Vha kale vho ri: Mbevha i tshi fa i vhidzwa nga vhuanzwo. Davhana nga mbilu ya tshipimbi, o dinesa khotsi-awe e Mukalaha. A si divhe u ri u ya vhona u ya pfa. A livhala u ri vhu vhu vhu vhu a vhubwa.

Ndi hone nwana wa vhufumi na muthihi mutuku wavho a tshi vhu dzhena ha Ramabulana. A sathu dzhena vho vhaho vha tshi ri ndi ene khosi ndi Rasikhuthuma. O vhuya a di vhusi-vhusi ~~axi~~ maduvhanyana. Zwino zwo mu kundisaho u vhusa ndi uri vho-me-yawe vho vha vha tshi tdimana na u nyala vhatu. Kulonde le kwaho ku kuhulusa. Vhathu vha si

Huno arali i mme-a makhado nwana mutuku wa hone o vha a tshi funesa vhathu. Mudinda munwe na munwe a runwaho musanda o vha a tshi tangedzwa hone. Ngauralo vha rola mbilu dza shango. **Ying** Vhathu vha vha funa.

Mathomoni a mafhungo haya o hanelelwaho afho ntha, u dzamani ha mukalaha Ramabulana, vharathu vhothe vha Davhana vho lwa nae nga u vha wana mukalaha o fela mushashane we a mu fhatela a tshi lwala nda ha mudi. Vha mbo di ri o tou vhulaha mukalaha.

36 Ndi hone vha tshi mu pandamedzela vhukuma vuhosi hawe.

Huno huna mafhungo ro fanelaho o a divha ri sathu u dzhena kha kuvhusele kwa makhando. Mafhungo a hone ndi a Ramabulana a sathu dzama. Na afha hu bvaho dzina la "Thovhela." Ndivho ya hone i do ri thusa u pfisisa uri ndi mini vha ha Ramabulana ri tshi ri ndi vha ha Thovhela.

Aiwa a si ya he mafhungo aho: Ramabulana a rumela vhathu vha ya ha Sigwadi vho thuba kholomo, vha vhuya nadzo? Kholomo idzo dzo thubwa nga u sigwadi a shanduka, a vho hana u vhuswa ha Ramabulana.

Maguvhu vha no pfi vha ha "Thovhelana" ngaxi tshivenda, (Thobejana nga tshiswuthu) vha da vho sema mano vho phakashela vhukuma ngoho. Vho thulana na vhavenda ya tou pashana. Vhavenda vha hana u pfa. vha ri Masiari husi vhusiku. Vhabeli havho vho vha vho da vho thuba kholomo hunwe ndilani i zwiliwa zwavho. Huno ndwa yeneyo ya lwiwa ya lala muladza. Nga tshifhinga itsho ho vha hu tshi tshiwa nga, miseve na Mapfunco, na zwitangu na zwigwagwa na zwebalanganda. Misi iyo tshigidi tsho vha tshi tshi pfi tshibalanganda, ngauri tsho vha tshi sa dihwe. Ho ri vhuKatini ha vhusiku ha na mvula i yi khulu yothe. Na wa tshifhango tshihulu tsha matombo a fhiraho dzipuna dza misevhe. Tsha tshinya vhathu na shango; phukha dza fa, Murotolo wa ri ndarieni vha hashu. Nguvho dzi ndi bvafhi.

37

Li tshi tsha, vha ha Ram bulana nguuri vho vha vho
six shavhela mudini, vha vutshela nndwani, vha wana vha ha
 Sigwadi vho dzhenwa nga phepho, yo vha faresa. Vho vha
 vhulaha vha sala vhe na lini! Vhabeli vha ri u shavha vha
 tou utsongola, vha li tahula shango ngoho, vha sia nakholomo.

Mmbi ya ha Ramabulana ya vha tovhela nguuralo maduvha
 moraru vha tsha di vha vhulaya. Ndi hone masalela a tshi
 shovha a t hi tuwa. Ndi hone vha ha Segwadi vha tshi ri
 Ramabulana ndi Phovhela a lwaho nga mvula na ndadzi na
 38 Tshifhango. Liipfi la "Thovhela" le bva kha tovhela.

Segwadi ndi hone a tshi ri: Ramabulana ndi "Thovhela,"
 rine ri do pfi vha ha Thovhejana. Ndi uri havha **vhathu vho**
 vha vha tshi lwa nga u tovhelela. Ri tshi ri Thovhela^{ndi} ndi
 uri a do ri tovhelaho nga murahu. Shedzi nga ndemalo a ri
 divhi uri "Thovhela" zwi ambani. Namusi ri na ndivho vhukuma
 yo khunyelelaho i sa ya u khadeledzwa.

Mafhungo a kuvhusele kwa khosi dza ha Ramabulana ndi ku
 nzhi. Ri do a dzhia nga zwikhau-khau, ra khetha a re na ppanel
 fhedzi dza u dihwa.

~~Ra~~ Ri kha di bva u amba nga zwa lufuno lwa vho-mmea makhad
 u dzamani ha mukalaha Ramabulana. Ri divha uri lufuno lu
 khubedza zwothe. Lu itisa na zwi sa konadzeiho.

Davhana na Ratshikhuthum ngafha ro ambaho, vho vha vho
 fanela u dzhena vnuhosi nga tovhelelana arali munwe o kundwa.
 Huno nga u sa pfa zwa vha kunda. Khangala murathu wavho ndi
 hone a tshi dzhena madzulone avho. Mufumakadzi mae-avho a si
 39 litshe ndila yawe. Vho-khuthe vho di vha hone kha ndila iyo.
 Ndi hone hu tshi bvelela mufhirifhiri na u sa pfana vhukote
 ha vhakololo. Ndi hone vhathu vha tshi khaukana nga vhukati,
 vhanwe vha funa khangala, vha re vhanzhi nga maanda vha funa
 Makhado. Noho sworalo vho vha vhe mudini muthihi. Vhuhosini
 huna khangala.

Makhado o vha e muhali, a sa shavhi tshithu. O dzhiela makhulukuku wawe Thoho-ya-Ndou. Vhuhali hawe vhu ~~xx~~ vha vhu tshi nga ha ndau na nngwe. Mato awe o vha a tshi nga zwi-nainsi zwa vhusiku. Khofheni hu tshi dzula hu tshi sinyedza-sinyedza. Sa ndau yo sinyuwaho.

40 Makhado a ntsha mbi yo dia Vuvha na mivhunduni minwe, kholomo dza thubwa dza liwa, vho dzi kosou dono mato. Huno vhokhangala vha tshi vho iwo vha thoma u shavha na u tshenuwa na u tetemela. Vha bva mudini nga u shavha vha so ngo vhudzwa nga muthu. Ndi hone mbi i tshi bva-vho ya vha tovhela. Ndi hone vha tshi vhulawa vhothe vha vho-khangala, nga u shavha uri khamusi vha do dovha vha vusa nndwa.

Huno heneho ndi hone shango li tshi lala, na vhala magota o shaho a tshi nununa u shandukela vha ha makhado vha tshi vho kosou fhumula. Muthu a tshi ri ni si tsha ambesa ri nga do ~~ki~~ kosou sombwa na u thubelwa thundu. Shango la rengedela nga vhuhali hawe.

Ndi hone muya ula u tshi vho thothela. Tholi dza tshimbila dzi tshi thetshelisa uri naa ngangoho a lu tshena tshi pfalaho nga ha zwa u shandukela Makhado naa? Aiwa, dududu ya mbo tou vha dududu.

Huno ha tshi vhudziswa vhala vho vhaho vha tshi pfala, munwe na munwe o vha a tshi di-khanedzela, a ri? Evhoo, nne a si nne, na zwituku-tuku, a thi yo ngo umba.

Makhado a dzhera vuhosini, phola phala dza lila nga hothe-hothe, dzi tshi thaduledzwa nga mirumba.

41 Mifhululu ya nananela thavhani sunguzwi. Bakalo li lihulu ngoho. Ludalaho mudalo lu tshi dala. U tanga ha vhasadzi hu sa ambeswi i da u vhone madembe. Lutsetse maho nga u tona. muthu a tshi kani ndi lutanga lu madini. Tshikhoo ~~xxx~~ tsha tshigidi tani tshi lila kavhili na kararu. Aiwa zwa mbo di wanala i vhudele.

Vhathu nga u vhona vhubali hawe na vhurena hawe ha u sa ofha tshithu, vha mu nea dzina la Tshilwavhusiku tsha ha Ramabulana. Aiwa nangoho ha wanala dzina lawe li tshi mu fanela zwavhudi-vhudi; Ngangoho e Muphula swiswi mukomana wa phele.

Tshithu tsho simesaho u sinyusa Tshilwavhusiku na u mu nea mbilu, Tshithu ndi uri mahosi a shandukela muvhoso wa knotse-awe. A ntsha mmbi a tshimbila a tshi dia mahosi o mu shandukelaho thungo dzathe. Ndwari nga i humbulabo ndi ya mulezhi, i re na tshirendo tsha matangwa; je vha ramba fulc
 42 la matangwa mulezhi, ha ri nga madekwana vhathu vho da matangwani mukosi wa lila, vha vhulawa na u luvhiswa, li tshi tsha vho dia ha Madala, la ha madala la fhalala. Shango lo mu renda a f pfala hothe-hothe. Tshirendo tshabo ngetshi: Phungube ya lila mulezhi, la ha madola lia fhalala, matangwa ndi mutshinya shango.

Buno henefho ha wanala vhaswuthu kana maguvhu vha tshi mu renda nga tshirendo hetshi: "Makhado ke selwa-busiu sa xa Ramabulana. Ena xa ke a tia ka letswofi makhado, o tia ka nwedi morwa lepulana. Ba re u tiele lori ya makhoa, u shitile Mamphoto, a tia a thuba le diesele tsa makhoa. Makotha ka moka seatla kobong, re leba Makhado, Makotha ka moka ba lwisa sekolokotla; ba lwisa se sele hare ha mafrika.

Thalutshedzo Nga Tshivenda:-

Makhado ndi Tshilwavhusiku tsha ha Ramabulana. Ene ha koni u dia nga swiswi Makhado, u dia nga Nwedzi Murwa lebulana
 43 Vha ri o dia lari ya Makhwa; o kunda Mamphoto, a dia a thuba na dzimbongola dza makhuwa. Magota othe zwanda nguvhoni, ri livha Makhando, Magota othe-otne a lwisa Tshikokomba; vha lwisa tshisele vhukati ha Matombo.

Tshirendo hetsho tshi ri sumbedza uri mahosi o vha a satnu vha hone. Yo vha i tshe magota hothe-hothe muvhosoni wa Ramabulana. Aiwa henefha ho ya vho nadza u ri Magota o vha o hangwa ipfi heli: Mudinda-Mufulufhedzei

46

Makhado a ri zwikhuwa zwea lemala shongoni la khotse-
anga. Ndi hone a tshi vha vutshela vhusiku a vha vhulaha
na zwana a vha pandanedza. Ndi afha ho melaho nga maanda
mahulu dzina la Tshilwavhusiku nga afha ho no ~~na~~ ambwaho.
Ha nga livhalwi kuvhusele kwawe na kulwele kwawe. Ndi ene
muthomi wa ndwa ya vhusikul Vengo la mbo thoma hehefho.

Arali i mabeisi ho ngo lwa navho ngauri khotse-awe o
vha o vha fha vnasedzana u ri vha dzee. Whatonuni avho,
vhanzhi i vha havho. Mabeise o vha a tshi pfana nae nguavha
vho vha vha tshi mu disela zwigidi.

47

Ha isa-isa husi kale ho bvelela vha "Ngwana," vha tshi
toda kholomo. Fhedzi vhone vho fhedza tshifhinga vha sathu
u swika Dzanani. Vhathu havho ndi mabunyu. Ndi u ri vhathu
vha sa ambaraho tshithu. Vho vha vha tshi tou tshimbila vha
tshi runyalla maboho a mashango. Mabunyu ayo o vha i Maswadzi
na Mazulu. Shango lothe la Venda/ li tshi tou dzula le tshi
rengedela nga u ofha "Ngwana." O vha e na Mmbi khulu ya one
(one) Mabunyu.

Tshithu huno tsho vhaho tshi tshi shavhisa shango ndi
zwitangu zwavho na mapfumo avho. Zwino vhone vho vha vha
tshi kona u pilela ngazwo anthe Vhavenda a vha nazwo. Yowee,
Vhavenda vho vha khomboni li ngafhani, vhathu vha-hashu!

Husi "Ngwana" o no ehuba kholomo dza vhathu ndi he a
tshi da Dzanani. Vha/ tshi da hone vho vha na zwikhau
zwivhili. Tshisiwe tshithamugana tsho da nga Tswime, tshi
tshi tshimbila tshi tshi thuba kholomo dza vhathu; vha da
vha swika thavhani ya Vhalandzi Ndevhe.

48

Zwa wanala henefho a tshi wana munna o khwathaho phata a
akhana nao, a vhulaya manzhi manzhi a shavha. Ndi hone a tshi
vuwa a tshi vhuvelela u yo lwa nae, a mu wana munna-wa-mbiti/
~~na~~ Huno ngauralo a ~~xxxxx~~ mu wana o gonya ntha ha tombo, o
tou tenya sa mbila. A vha xaya nva tshizidi a vhulaha mabunyu
manzhisa. Ndi hone a tshi mu tanga ntha ha tombo a mu fara
a mu vhulaya.

Nga nyofho ya u shavha uri khamusi u do dovha a vuwa,

hothe-hothe. Tshukhwi! vha-hashuni! a si tshituhu tshavho!

Arali i avha vho yaho thavhani ha Makhado, vho wana ho tshi fhisana sa mulilo. Ho lwiwa nndwa khulu hone, muthu a ri: bvani mudini, ni ntshedze nnda tshingwana dza mafhi a kholomo, vha toda u la vha na ndala. Nenefho mmbi ya mgo di bvela nnda vha sia mafhi. Huno arali i vhatu vha tshisadzi na vha kalaha na vhana vho vha vha tshi shavhiswa x vhusiku vho dzumbwa mabakoni nga misi yothe. Na hone vho vha vha tshi lindwa nga vhanna vho khwathaho, vha sa vhuwiho tshithu, na dzone kholomo zworalo.

49 Vhathada vha tshi swika ha pfi, vho shavha ro vha fhenya. Ha dzulelwa mafhi a liwa ho vhwela zwitangu ~~na~~ na mapfumo fhasi. Muthu a ri: vha weleni ntha. Ndi hone vha tshi a vhu^{*}laya nga tshituhu. O shavhaho o vhasha. Mabunyu a sh~~wa~~ shavha a tshi tuwa. Kholomo huno a vho ngo tuwa nadzo.

Mabunyu hayo a zwithamugana zwivhili a vha o no tangana thungo ya ha "Mr. Gill" ha Tshiwawa Albasini musi a tshi tuwa nga mushavho.

Huno ho ri Manukisi na Songedaba vha tshi swika muno, mabunu a mbo di shavha a tshi ya haya. Manwe man hi so o vhu^olawa nga segwadi ~~na~~ nga mukhwatho. Ndi kwone kutushele kwa mabunyu a ha ngwana.

50 Manukisi na Songedaba vho mbo di fhirira. A vho ngo dina muno Venda. Manukisi ene a fhirela Vhutonga. Songedaba a fhambana nae a tshi ya thungo ya Galanga. kana Devhula. Pshedzi Mishakha yavho vho ri u swika vha fhata Tshivhazwaulu. Manukisi na Songedaba vho bva ha Tulu (Natal) vha tshi shavha mushavho ha nengei. Ho pfola u pfi vho bva vha tshi shavha khosi ya havho Tshakha. Arali i mishumo na mafhungo a Manukisi ri do a wana mafhungoni a shango la Vhutonga.

Shango la ha kamabulana la sala li tshi vhuswa. Muthu a tshi vha sumba nga Muraho nga munwe. Makhodo o vhusa tshifhinga tshi hulwane. Vhu^oloyi na vhu^ofhuri vhu vha vhu so ngo dala. ~~Vha~~ Vha ita zwone vho vha vha tshi vhu^olawa. Zwino ngauralo i vha i zwithu zwi shavhisaho vhu^okati ha

shango. 'idi mi-hulu yo vha yo vhatwa ngucalo, hu si na tshi shavhisaho.

Mushumo washu ndi wa mafhungo a Venda a kale ngaafha ro no vhonaho Ndila dzao. 'winc ri sathu u khunyeledza mafhungo avho Makhado, khamusi zwi do ri thusa u divha kurembulutshele kwa shango helino la Venda. u swika Namusi.

Nga tshifhinga tsha u vhusa ha mahosi hayo o dzamaho, ndi musi Venda hu si na tshedza, fhedzi hu na swiswi letswulitswu. Muthu a tshi nga kunoni, a tshi di liswa Tshivhindi ho si na mbilaelo ho di pfi duu.

51 Huno nga itsho tshufhinga mudzimu wa tadulu u vha u sa dihwi vhunga namusi. Vhathu vho vha vha tshi divha Midzimu ya tshi hahavho ya vhukalanga.

Huno Tshedza tsha divho ya Mudzemu tsho swika Shangoni la (Transvaal) ha ~~Ramabulana~~ ha Ramabulana vhunga tshinainai nga nwaha wa 1860, nga vha-funzi vhanwe vha kereke ya Luther (Mufunzi, A. Merensky na H. Grutzner). Ri so ngo akhamala hi tshi pfi shangone la la Ramabulana (Transvaal). Ndi uri u tuwa mulamboni wa ligwa u swikela Vhembe ivha i shango la ha ~~Ramabulana~~ Ramabulana. Tshedza ya kudido ukwao yo vha i se gathi. Ndi musi i kutase kutuku-tuku kwa u nyadzea ngoho. Ndi hone Mukona-zwothe, a re ene. Ntangi-wa-ku-gala, na ngwaniwa na Tshidza-tsha-go a tshi ku vhudzedzela. Kwa duga kwa fhisa shango lothe la seli na luno lwa mulambo wa Ligwa (Vaal River). Mulilo w kwo wou duga, wa ~~ambaredza~~ ambaredza shango lothe u tshi fhisa thaha, u tshi da muno Venda. Kuxaxarele ~~kwokwo~~ kwokwo ku vha ku tshi shavhisa vhathu ngoho. Thaha ya hone yo xaxara ya kundwa na Mudzimi wayo.

52 Kutase ukwo, ndi ipfi la Tshedza ya Mudzimu lo daho muno Shangoni la ha Ramabulana la vhuya la swika muno Venda nga vho 1871, ho tshi thomiwa "Tshitasi" kana mudi wa Beuster. Kudido kwa shanduka mulilo uyu muhulu-wothe wa fhisa shango la swiswi mbil uni dza vhathu, wa tou Nononela. a shunduka nndwa ya vhuvhili mbiluni dza mahosi.

Vhafunzi a vho ngou swika vha dzumba ipfi la mudzimu, fhedzi vho li divhisa hothe-hothe. Vho ri ro disa kuvhuso wa mulalo-vhukuma. Kha shango la Venda ri do humbula Vharanga-Phanda havha vho lwaho nndwa ya swiswi-litswu lisa kona dzeiho phanda ha mahosi vha sa shavhi u vhulahwa. Khevha Madzina avho: Beuster, ~~Schwellnus~~ Schwellnus, Wessmann, Sondaha na vhone vho Giesecke.

Huno henefho tshi ri susumedzaho u dzhanisa mafhungo haya, ndi uri o tangana na nndwa na nufhirifhiri ya vho makhado. Vhafunzi vhanzhi vho linga nga maanda u sumbedza mahosi a Venda Tshedza ya mudzimu. Fhedzi vhone vha mbo di ita vho-mutenda-khole zwi si ho mbiluni. Vhavenda ndi vhatu vha muhoyo u sa takuwiho. Huno fhungo li nga x ri fushaho

53 Ngelekanyoni dzahu nkhele: Mufunzi munwe munna-avhane Rev. E Creux o vha a tuwa na munwe munna ~~ax~~ a pfiho mukreste mushe Mphelo, wa mulemba na vhanwe Vhatonga, vha ya ha makhado thavhani musanda. Vha tanganedzwa zwovhudi hu sa tshinyali tshithu vha takalelwa na u tondwa.

Mufunzi nga maraho ha dakalo ilo, a humbela khosi makhado na magota awe a fuluphedzeaho, vho dzula thumba.

Mufunzi a vha divhisa na u vha eletshedza nga ha nndwa i do vsho hone vkatini havho na mavhuru, na uri i do dina nga maanda. Zwi henefho ~~mufunzi~~ mufunzi a ri: Arali na sumela vhanna vhanwe vha makhuwa a no pfi maisemane, shango lanu, u nga khosi Mushweshwe o ita, maburu a ndo ni litsha nga a mulalo. A ri ndi tou ni humbudza tshiphirini fhedzi. Vhone vha tenda mutenda-khole. Mufunzi na kudembana kwawe vha tshi fura, muthu a ri: Zwi litshene. Zwikhuwana ri do zwo khaula lutsinga rine vha ha Tshilwa-vhusiku tsha ha Ramabulana. A zwi ri divhese. Ri vho ndou Mutsindo -pfala-kule na vho x ndau a thi swielelwe. Ndi pfala nga u ~~xx~~ ponda marambu a dza

54 vhatu, khosi ya zwiphuka. Mafhungo a mufunzi na ngeledzo dzawe zwa munwa nga Mutwa. Huno henefho a nga ri di khathulele uri na maambiwa ayo a mufunzi o vha mafhungo vhukuma-nsa kana

hai. Murero uri ro vumba maano ntsa yo fhira.

Vhathu vhanwe vha do ri mafhungo aya o dzheniselwani a si a vha Venda a kale. Kha avho ri ri: A ri lemuwe u ri ludzi lwo swaledzwa a lu tavhanyi u khathuwa; na hone hu pfi Mitsindo ya thadulana.

Mafhungo haya a na pfanelo khulu yau dzhena hafha ngauri a sumbedza u thom a ha thembuluwo ya vhutshilo ha Tshivenda u swikela namusi kuimoni kwashu; na u ri sumba uri mahosi a kale o vha a sa lwo vhafunzi. O vha a tshi vha tonda na u vha thakha vhunga vhe vha dinda vha fhungo la Mudzimu.

Khosi Makhado ndi hone a tshi dzama nga nwaha wa 1895. Nga misi iyo ndi musi vhanwe vha tshi vho kona u nwala. Ndi nga afha ku divheyoho nwaha wa hone. Ndi ngaafha ho longwaho mafhungo a vhafunzi ngauri ri tshi swika u dzamani ha vho Makhado ria kwama. Ndi tshedza yo diswaho nga vhafunzi yo pandame dzaho swiswi lau sa divha u nwala kha vhavenda.

55

Makhado a tshi dzama vhana vhawe vha vhakololo vho fanelaho u dzhena vhusosini vho vha vha siho hayani, vho vha vho balangan na shango uya u di-shumela. Khosi Makhado, Tshilwa-vhusiku tsha ha Ramabulana a switwa Tshirululuni zwialoni zwa khosi dza ha Ramabulana.

Mphephu

Mphephu o vha o ya makhuwani daimani (Kimberley) musi khosi makhado a tshi dzama. O vha o di todela zwau di thusa ngazwo. Mukololo ene ~~mx~~ Mphephu o vha a se e the, o vha e na murele wa thanga dzawe na vhahulwane vha si gathi. Kale li tshe lo lala Mukololo o vha a sai Makhuwani e nthimi. O vha a tshi tshimbila na kuthamugana kwawe.

Senthumule murathu wawe na ene o ya "Buluwayo." Vhukalanga. Ndi musi o tuwa na goloi ya Mukalaha khotai avho. Huno ene o vha o runwa nga mukalaha vha musanda, u yo vha todela zwa vhukalanga shangoni la vho-Makhulu-kuku wavho. Ndi hone hu tshi runwa vhadinda u vha tovhela. Senthumule ndi ene

56 o thomaho u swika phanda ha mukomana.

Huno henefho a wana Maemo, munwe wa vharathu vhavho, a no pfi Malise, o dzhena thavhani sunguzwi. Ngoma i tshi lila, mirumba i tshi tambela zwanda, vha tshi khosi ndi Malise. Huno kwone ku tshi tou thamuwa-thamuwa sa ku dziee ku pura-mutanga. Dakalo ~~iki~~ li lihulu.

Senthumule a swika a tou tshetshema nda sa phunguhe i tshi shavha u dzhena mudini. A shavha ngangoho u dzhena mudini. Ndi hone a tshi dovha u ruma vhanwe vhadinda u tovhelela mukomana Mphephu. Huno o ri u pfa uri Mukomana u ya ~~khx~~ vhuya a yo mu thangonedza. Misi iyo hu vha hu tshi tshimbilwa vhusiku nga u shavha maswina.

57

Mphephu o swika Luvhivhini thungo dza ha Matshavha a dzulanyana hu si gathi; hu fhuwa ~~six~~ mimuya ya thavhani. Senthumule a tshi pfa uri o swikela hone o mu tanganedza. Huno Senthumule a si mu wane, a tangana na vhathu vhawe fhedzi. Mphephu ene o vha e phanda ngauri o vha a tshi tshimbila phanda e nthihi. Henefha ri nga vhona uri Mphephu o vha e Mutali ngoho nangwe a tshe Ndilane. O dzi sumbedza maano a re nao. Ndi hone a tshi fhirela ha Makhadzi wawe ha Ndalambi ~~K~~ Huno henefho ndi apha Senthumule o vhananaho na mukomana.

Mphephu a pfana na murathu Senthumule nwana wa mme-awe na makhadzi wawe uyo lwa na vha ha nwaphunga na nwana wawe Maemo. Makhadzi a ramba Masohana thanga-ya-Murole na vhanna vha muvhundu wawe, vha tangana vha Mphephu vha ita mmbi i divhaleyaho. Makhadzi, musadzi-wa-khuvhe, vho u swika a vha shela ngao o tou tunguhala. A tshi nga ndau ya tsadzi yo rolelwa ndawana dzayo. Vhanna vha a tanganedza vho singuwa sa ngwe yo fashwaho. Biko li tshi sisima ningoni dzavho nga u ~~xxxx~~ nengiswa nga maipfi a ~~ka~~ bvaho kha Mufumakadzi vho-Makhadzi.

Mmbi ya hone ivha yo farwa nga vhanna vho Khwathaho. Vho ri vha sathu u bva muthu a ri: A shavhaho, a re na nyofho ri do mu vhulaha na vha haae vhothe nga he vha kanda.

ser.229

Sunguzwi, ni nga si le vhuswa ha rine vhasadzi. Nga ndi pfe mukosana

58

u tshi lila nthu ha thavha ya khotse-anga. Arali zwi songo ralo, ndi do la mutshila wa mbudzi.

Zwino ho ri nga m dekwana a duvha lenelo mmbi ya lala i tshi rera. Ha ri vhusiku ya bva ya gonya thavhani, Mphephu munna wa mbipo, a tshi guruluwa phanda hayo. Huno matambandou e a tshi bva, ya vha i tshi la thavha i tshi fhedza. Mukosana wa mbo lila wa nananela mapfuvhi a tshi tswuka.

Hndwa ya farana luvhi, vha pwashana nga zwigidi na nga mpfumo na misevhe. Vha xayana tshituhu. Bulayo la vha lihulu kha vha ha Nwaphunga. Huno vhatu vho vhaho vha tshi khwathisa mukololo Maemu, vha tshi humbula vuhali ha Mphephu na vhatu vhawe, vha mbo tshotha mudini; vha ri u shavha vha hangwa na zwiambaro zwa vhusiku. Ngauvha tsho vha fthuraho Mbiluni dzavho vho ri Mphephu ha na vhatu. Na hone vhatu vha Magota vha tshi ri: Ne-Mudi o tuwa Ne)Mudi o sala. A vhu neewi ha Ramabulana. U do vha wana-fhi vhatu. Vhunzhi havho k ha vha hangwisa murero wa mulovha u ri ho:

59

I rema nga lunwe mbevhana, mulindi wa vhuya wa dala. Ndi hone henefho vha tshi vho shavhela Vari ha Mr. C. Bristow. Shangone la ha Nthabalala. Khosi Makhado a sathu u dzama o vha o vha mulayo u ri ho a shavhelaho Vari, a wela mulambo wa mhobodi ha tsha tovhelelwa; Mulandu wawe wo fhela. Muthu wa Vari na ene a tshinya, a welela seli na la ha Makhado o vha a si tshena Mulandu. Ndi kwone ku haneyele kwa vho-Maemu.

Makhadzi wa vho-Mphephu o u vuwa a dzula khoroni Mativhelo a duvha a tou duno. Nga murahu ha izwo a pfa mukosi u tshi nananela thavhani, ngoma i tshi fhandula magwara. Muthu a vha a tshi: Ahee! Ahelele, shonee! Muthu wa tshisadzi a ri mufhululu Nananana. Munwe e fhala a ri ngoma mu dzula wo vhangwa musi wa mmbi wa hangwiwa. Ndi hone Mphephu a tshi dzhena vuhosi ha Ramabulana k mukhulu wawe.

Khosi Mphephu x o vha i munna mutswu mupfufhi wa mbipo, e tshi gudubu tsha munna, a tshi tshimbila o guruluwa a sa

Huno Maemu nga u sa kholwa, o ri u fhennywa, a tuwa na vthathunyana vhawe, u ya Tswane (Pretoria, Muvhusoni wa makuwa uyo linga u ~~tax~~ toda ndila yau vhuvelela vuhosini thavhani, a kundwa. Tshidino kha maemu, ndi u vho ~~hime-awe~~ Kwagunga vho vha vha tshi funwa nga mukalaha nga maanda. Twino vhatu vho fulufhela u ri Maemu Malise i do vha ene khosi ya Matshelo.

Ro no di amba o re Mphephu o vha e muhali, a sa tshuwi tshithu. A ntsha mbi yo imela vha ha Rambuda vha tshi lwa na t Tshivhase; vha tshi vhunga uri Rambuda a mu luvhe. Mphephu a ri vha luvha nne nga uri ndi magota a ngeno na kale. Vha ha tshivhase vha fhennywa. Nga u ri o vha i muthu wa matuwa a ya Vhukalanga u yo tumba kholomo dza ha Muzilikazi a vhuva Nadzo.

61 Arali i makuwa o vha a sa tsha dahisana zwavhudi navho mafola, vha tshi mu shavha nga mas maanda. Dzina lawe le Makuwa vha mu ira lone nga u mu tetemela ndi heli. "Befulu" Tshiphuka tsha shango. Ndi u ri o vha a sa tovhelwi. O dinesa makuwa na magota manzhi o vhalo a sa pfani nae. O vha a sa ri nzhee dzi khoroni. Muthu hoyo o vha i munna wa vhanna. Naho zworalo vhatu vhanzi vho vha tshi mu funa, ngauri o vha a sa tendelane na mikhwa i songo lugaho.

Mphephu o ri o dzeha vhusoni a vhea Senthumule uri a vhe Musona wa Magota othe a vhuswaho mus nda, uri vha dzehene nga ene. Senthumule a vha muhulwane a rendwa nga shango lothe. O vha a sa shayi tshithu, zwothe a tshi ita nga u funa. U pfana hawe na mukomana ho vha hu hu hulwane. Khosi i ene. Vho vha vho farana zwavhudi, vha tshi shumisana nga nga vhuthu.

Ndi hone Mphephu a tshi mu fha muvundu wa tshifhefhe. A fhata mudi muhulu wothe hone. Mufuno lwe a vha a tshi funa vhatu ngalwo lwa engedzedza Vhukoma hawe. Naho ho ralo o vha a tsha di tshimbidza Mushumo wa thavhani. Milandu mihulwane a i tshi rerwa nga ene. Ngangoho i su naka hazwo vha hashuni!

62

He ho sathu vha tshifhinga tshi lapfusa vhathu vha fhura Senthumule vha ri: A vhu fhiwi vuhosi ha Ramabulana; a si vhuswa. Maipfi haya o vha a tshi ambwa nga vho-Ne-Midi. Magota ngangoho ndi vho-khuthe. Twino henefho Senthumule a tshi vhona masuhana a thanga-va murole e na mutavha. A madzidziriba a zwifhanga zwa. U khwatha, a thoma u tenda. Huno henefho a mbo di hangwa murero u ambwano nga lungano lwa Tshivenda ho tshi imba kunoni, kwa ri: Vhene vhala na vhala daa-da-tshitendele ndo ngo vha lutanya daa-da-Tshitendele vilinga-vilinga daa-da tshi-tendele. Musi tshi tshi dzikusa madi tshisimani. ~~Kunoni~~ Kunoni ukwo i vha i kwone khuthe ya mide e kaho madi tshisimani itsho. Huno vengo lavho la mbo di thoma henefho. Murathu a si tsha dahisana fola na mukomana. Ngauralo ha wanala vho-khuthe vho mu hangwisa mwuro u ri ho: "Vho-~~na~~ nnyakhuhu tsadzi a i lingi mut ho." Ndi vho-mutanda-nga-u-we."

63

Mufhirifhiri wa vha muhulu ngoho. Khosi Mphephu zwa mu nengwisa, a nga a sa fa tshidu nga mafhungo ayo o vhaho a tshi diswa nga tsevhil. Vho-Mphephu nga u sa fulufhela maambiwa vha rana mudinda u yo vhidza murathu. Ene a hana. Khano yawe ya u ya musanda ya nandzwise mukomana lukuda-vhavha.

Huno henefho a mbo tusa mmbi ya yo dia tshifhefhe. Mmbi ya wana ya murathu yo hagala. Va xavana nga tshi tuhu, vha Tshifhefhe vha bva vha tshi fhufhura dzindevhe, vha tshi shovhela luonde. Mmbi ya vhuzelela ya vha tovanela luonde, ya wana vho di lugisa. Vha lwa none habe kholomo dza dzhiwa, dza thubwa na dza vhawe vha shango. Vhathu vhone vha ri u shavha vha tou palula shango; vha ri u li tahula vha sala vho tou yowee! Ndi hone vha wetskela seli ha Muvuvhu kha la Vori tsini ha Mr. J.D. Gill. A vho ngo tsha tovanelwa nga muthu nga apha Mulayo wa khosi Makhado wo vho ho wo ima ngoho. Vha ha Mphephu vha humela murahu Mudini mu lila ngoma.

Senthumale zwi si mu vhee mbilu. A dovha habe a ramba mbi ya
 yo dzhena ha Manavhela, ena mihumbulo ya u dodela
 64 mukomana a tshe o livhala. Huno tsevhi ya nenga ya yo luma
 khosi Mphephu ndevhe! Ndi hone a tshi ntsha mbi i tshi vho
 tanga mudi wa Manavhela. Fhedzi e ri Mbi i sathu u bva, a
 huwelela nga ipfi la vnutungu e ri: ni songo fhaladza malofha
 a khotsi-anga; a a fhaladzaho u do zwi vhona zwothe. Arali
 i vhathu nga vha liwe nga pfumo. A vha mmidzwe nga munna// -
 vhane! Ndi hone mbi i tshi bva, muthu a wana i tshi tou
 suvha sa vhusunzhi. Vho u swika vha mbo tanga tavhana,
 tshikhoo tsha tshigidi tsha lila tshi tshi vhuwelela kavhili
 na kararu. Vhathu vha fhela ngoho, ene a bva e ethe, na
 vhatnunyana vha si na vhokono. Vha mu litsha a tuwa vha tshi
 mu vhona. Senthumale a mbo di fhennywa tshothe. Mukomana
 a sala a kha di vhusa.

Nndwa ya Mp ephu na mavhuru.

Nndwa ya ~~mp~~ Mphephu na mavhuru yo thomea nga 1898.
 Fhedzi ndila na mukhwa ye ya thomea ngawo a zwi divhei zwavhudi
 vhudhi. Huno na tshe tsha vha tshi tshivhangana a tshi divhadzei
 65 zwone-zwone. Vengo laho vhukatini ha makuwa na Vhavenda
 itali li vha li songo fhela. Vhavenda na mavhuri yo vha i
 mboho mbili dzo dzulaho dzo hoduluwelana, dzi tshi vhondululana
 nga maanda. Ngoho yo vha i mutu na Mutango.

Nndwa khulu yo lwiwaho nga Tshituhu ya u vhaisa yo lwiwa
 Dzanani-Tshirululuni tshi Khokha mahe (I.T.T.). Mudi wa
 "Tshitandana doroboni" wo fhatwa apha Nndwa vo lwiwaho hone.
 Huno dzina heli la "Tshitandani" lo sikwa musi wa nndwa
 yeneyo. Nndwa yaho i vha yo oma vhunga tshitanda tsha Mudzwiri
 ngoho i vha isi nu. Vhathu vha vhaiana navho makuwa hu s
 naki tshithu-lini. Vho faho vho vha hone t ungo dzothe.
 fhedzo mokhuwa a kundwa u swika mudini-sunguzwi.

Huno nndwa yoho, ho vha hu ishi lwiwa nga zwigidi zwi
 bvaho Khimbini, (Kimberley) na mapfumo na misevhe ya ~~kh~~
 vhutulu. Misevhe ninwe vo vha i na dzi ngovhela. Muthu tshi

pfulwa u nga ~~kunak~~ kunoni. Phuna i tshi rwa muthu ntha ha thoho a sa i vhoni. Whathu vha shengedzana.

66

Makhuwa vhovha vho rambana na vha havho vha "Free State"; na hone vhovha vha si vnothe vho^y vha vho ramba na dzinwe tshakha dza vhatu vhatwu vha bvaho mashangoni manwe. Na u ralo vha i ora ya vhaenda ~~khatax~~ vhatavha-tshindi, vha kundwa u swika mudini. Nga tshifhinga itsho ganunu yo vha i tshe ndilane na masole manwe. Ndi hone vha tshi disa ganunu, (nga Tshivenda vhovha vha tshi ri ndi makhulu-masindi) li tshi vho fhisa mudi wa "Sunguzwi", vhatu vha tshi vho shavhela Nzhelele.

Khamusi maambiwa haya a do ri nea divho na pfisiso ya mudi wa Tshitandani. A vho ngo sokou u funa vha di-fhatela hone, musi vha tshi vhuya Nzhelele. Vho fhata hone i tshiga tsha khumbudzo yavho. Huno ganunu i tshi fhisa mudi wa musanda ndi musi yo ima afha ho imaho Kereke ya "Dutch Reformed Church." Kereke yaho ndi ya Mukuku-lume Ntha, yo tou tenyama ntha ha thulana ya vhudi. Ndi afha mishasha ya mavhuru yo vhaho yo ima hone.

67

Nduna khulu ya gomane y^a gomane ya mavhuru, yo vhaho i tshi tshimbedza nndwa ya u lwa na khosi Mphephu yo vha Piet Joubert. Ndi ene o vhaho e mukoma muhalwane wa u shavhea kha mavhuru. O vha a tshi bva "Tswane" na ganunu lawe. (Pretoria) Khumbudzo ya dzina lawe muno thungo ya Venda ndi Bulugwani (Pietersburg). Ndi yone yo irwelwaho Dzinana lawe. Arali i mukoma wa makhuwa a itsho tshifhinga shangone la Venda yo vha P. Danie du Pree. Muthu uyo o vha a tshi tshimbidza nndwa nga vhutali n ngelekango ~~na~~ ndapfusa. Whomuvamba (T. Kelly) o salaho e nduna khulu ya Mavhuru othe muno Venda u swikela laisimane a tshirola shango, vho vha vha sathu u pfalesa. Ezinduna idzi ndidzone dzo pwashaho vuhosi ha Venda.

Ewino nduna thombere, o fhennya vha-Venda, Vho-Mphephu 'Mulaha tsiee (Mphephu Muvhulaya dziee), a kwatula tombo a ana a ri: Afha ho imaho ganunu ho fanela u do ima kereke ya fhungo la Mudzimu. Huno ~~na~~ henefho tombo la u thoma mutheo wa

kereke ya mukukulume la thiwa nga ene. Na namusi u yaho hone u do wana hu na lunwalo holu: Hierdie steen is deur General Piet Joubert afgesonder vir 'n kerekgebou 1898. Nga Tshivhuru.

68

Ndi yone Khumbudzo ya nndwa ya Mphephu na mavhuru. Huno henefho vha kamsu arali ni tshi pfa hu tshi pfi ro vha tumula mitsnile vhe dzipfene, hu ambisa u pandamedzwa thavhani va sunguzwi vnahosini ha Ramabulana. Mashoi othe u vnathu vhatswu o vha a tshi dala u dzula dzithavhani ho sa konadzeiho sa Kapfin

Haya mafhungo ro a hanelela ri sathu u fhedza zwa Nzhelele. Ndi hone henefho mavhuru a tshi tovhele hone nga dikalo, vha tshi ri vha do mu fara henengei; x vha dovha vha fhennywa ngauri vhovha vho sia ganunu nga u kundwa ndila. Na hone avho ngo itana zwituku, vho tou sia phungo.

Khosi phe hu na gomani yo salaho vha divhisa Maisimani a Matshone nga u shavha u tinwa. Maisimani vha mu tunganedza nga zwavhuni vhudi. Vha mu vhidza uri u wilele havho, vha do dovha vha u vhuya nae. Ndi hone a tshi mbo di vela.

x 69

Nndwa ya Maisimani na mavhuru i tshi thomea nga 1899 Mphephu ndi susi e vhukalanga. O vnuya o fhelani ha nndwa nga ~~1899~~ 1900, e na Bulala-zonke-Mashangani. Huno o vhuya a **vhuyelela thavhani** sunguzwi. Ngoma mu dzula wo vhambwa ya lila **ya u divhisa shango** uri khosi yo vhuya Vhukalanga.

Makhuwa nga u divha mbilu ya Thovhela Mphephu na vhurena hawe, vha dovha vha mu tusa thavhani vha mu vhuvedzedza marumbini a havho Nzhelele, havho Makhulu-kuku-wa e. Huno vho ri vha sathu u mu isa hone vha thoma nga u vha rolela zwigidi. Maano avho i uri vho disa Mulalo shangone; nndwa a i tsha do vha hone, ndau i do fula na Namana phele na u gwana. Nyofho khulusa yo vha hone kha makhuwa, vha ri a nga do dovha a vusa nndwa shangoni.

Mphephu, o vhusa tshikati tshi lapfusa, o vha a tshi shavniwa nga hothe-hothe. Thovhela Mphephu o vha munna wa matuwa, a sa ofhi tshithu na u tshuwa. Makhuwa vho mu vhea khosi knulwane nthu ha khosi nzhi dza Transvaal. O pfi ndi ene

o vha rangelaho phanda. Hano u dzamani ha khosi Edward III na u vhwane ha George V nga 1910, a newa neo va tsambedzo ya vuhosi hawe. Kuvusele kwa e kwovna kwa vuthu. Shango lothe li tshi mu funa vhukuma. Nga ngoho milandu i tshi hatulwa nga pfanelo dza vuthu vhukuma shango lawe o li fara tshithu ngoho!

70. Nzhelele n i afha khosi Mphephu o dzamelaho hone nga 1924. Ndzamo yawe nwahani uyo ho na mvula nzhisa. Madi a dzi thavhela a bva hothe-hothe. Vhathu vhanzhi vha kumbwa nga milambo nga hothe-hothe. Zwino henefho ha ~~mx~~ mbo di vha ho imelwa o dzhiniswa khosi ntswa. Naho ho ralo vhu-khunda-vhalai a vho ngo shaeya vho di vha hone. huno zwino zwi si vha farise tshithu.

Mbulaheni George.

Mbulaheni George, ene Mphephu nda sala, a vhwana tshidzuloni ha khotse-awe, akwo ngo tsha dina-lini. Vhathu vha tshena ndi misi vho no fhelisa mufhiriphiri na dzinndwa shangoni. Ngocho, ndi la maladze na zwino.

- Khosi Mbulaheni ~~ax~~ o vhwana vuhosi mudini wa ha Mufemba. Mahosi na dzinduna dza shango la muno Venda dzo vha dzo rambwa dzo kuvhangana. Mahosi o khunyelela othe nga he a kanda. Mbulaheni a sabadzwa nguvho ya vuhosi na u dzudzwa tshidzuloni nga khosi dza makuwa. Ndi ene Thovhela wa u thoma ngeno Venda u vhwana nga makuwa. Ngocho, yo vha dakalo lehulusa u dzhenani hawe, arali ndi sa khakhi, nga 1925.

Thovhela muswa wa Venda ndi munna mutswuku, mulapfu wa tshi vhumbeo tsha Ndole. Huno o tshe o di fhata henengei Nzhelele Marumbini avho makhulu kuku wane. Fhedzi ndi muthu o di funzahonyana. O thoma tshikolo efrata, a tuwa hone a ya Lemana e na Jakob Mashau. Ndivho ya pfunzo i hone kha ene, ngocho, naho a songo swika kulesa. Vha kale vha ri ya longa khwanda yo la.

Hone tshi sa divheho zsavhudi-vhudi ndi zwaari na khosi dza Namusi dzi do shumani nna? Dzi dzhena Tshidzuloni tsha

~~khosi~~ vho hosi dzi humbula u kh itelani vhatu vhadzo 'Naa? Huno arali i khosi dza mulovha dzo lwa dzinndwa dza maswana adzo na u ededza shango. Khosi i vha i tshi rendwa nga u thivheledza shango lawe.

72 Mahosi a namusi o lavheleselwa u lwa ndwa ya u bveta mishumoni, na thandzweyo vnutshiloni, na pfunzoni, na u linga u fhelisa moya wa vhuloi na vhumanga vhu piringedzaho mishumo ya vnutnu. Kwadinwana ku ne ku nga fhelisa izwo zwothe naho ku sa divhalei ndi pfunzo yo daho na vhatu vhatshen fhano shangoni.

Khosi dza kale dzo vha dzi tshi dzula na mirole-role ya vhatshanga thondoni, u thivheledza na u pileledza shango vhuswinani ha dzinwe tshakha; i nga 'fhi mirole-role ya khosi dza namusi vau thivheledza na u pileledza vhuswina vnutswu ha u shaya ndivno ya zwa Mudzimu na pfunzo? Nga neho, khosi dza misi ino u dzi faneli u di-fhandakanyisa na pfunzo; na u di-khonela swiswini ilo. Fhedzi tshavho yo vha i pfanelo u di-kwamisa nayo.

Mashudu a na khosi i do vnaho na vuhali vhu neho na ~~khosi~~ khosi Mphephu u fhelisa mishumo i ngobo heyo ya vnuoi!

Zwino yo khunyeledza zwothe nga zwa musanda vhukuma zwa nduni ya vuhosi Mambo wa Galanga. Hone tsho sa salaho i tsho mikhwa ya ku tshilele kwavho, ri do funa u tou nwala zwayo fhedzi nga murahu ha mafhungo haya a daho dasi ha haya. Tiwa ri ya fuluf hela mbilu dzi dovha dzo rudzwa namusi. a ri dzo a tuwela hene fha ho si gathi ri fara-fare marwe..

73

Khosi Tshivhase

Tshivhase ndi khosi ya shango la vhu phani. Ndi ene khotsi-munene mubulwane wa ha Ramabulana. O vha e gota lihulwane la Dzanani. Ndi vhatu vhatshihi vha bva Vhukalanga.

Tshivhase mune wa dzina o vha e munna wa mato mahulu, a ngoho puna yau pfula zwinoni. Mato havo awe o vha a tshi shavhisa nga maanda, muthu a tshi ri kani ndi tshilumanamana. Muthu o vha a sa kani u livhanya mato awe na khosi Tshivhase.

ser.229

O vha a tshi u lavhelesa muthu kuthili na kararu muthu a mbo di noka. Huno naho zworalo o vha e muthu wa u vuda a sa lwi na muthu. Shango lawe a tshi li vhusa nga zwavhudi na vha thu vhawe vho vha ~~va~~ vha tshi mu shavha o phirisa. Milavo yawe i sa weli fhasi. Munwe wayo u vhaho u sa pfadzese ndi wa uri o vha a sa dzuli fhasi. O vha a tshi dzula o takulwa nga vhatanuni. ndi yone i vhaho i thovho yawe. Tshilambwa tshawe tshi vha tshi sa todei uri tshi wele fhasi. Nga ngoho yo ~~u~~ vha tshengedzo kha ~~va~~ vhatanuni. Vhafumakadzi na vhatanuni vhovha vha tshi siyelisana kana u nekedzana ngae.

74

Hone tsho dinesaho ndi uri vho-Tshivhase yo vha i munna mupfufhi, wa tshikhikhinini a re na zwifhanga zwi dinyesa zwino henefho hu vhone uri vho vha vha tshi thuphea. Nangoho vhovha vha tshi tou ri ri ~~o~~ rini, ndi vhulungu ro ambaraho mukuloni. Kudzulele kwawe ku ~~vha~~ vha ku tshi rendwa nga vhakoma vhawe na magota na vhadinda.

Ndwa dzone a dzi yo ngovha nzhi, dzo tou vha dzi si gathi fhedzi. Ndwa khulwane i nea humbulwa ndi ya misi vha tshi lwa na vha ha Rambuda. Vha toda u dzhenisa muduhulu wa Tshivhase vha tshi ri ndi hone vha ha Rambuda. vha tshi do ~~vhusa~~ ha Tshivhasa vha si tsha vhuswa Dzanani. Ndi yone ~~ndwa~~ yi vha i lwa ~~vha~~ zwi tshi vhavha. Ndi hone he khosi Mphephu a lwa ndwa yau thoma, a tshi lwela vha ha Rambuda. Ndi afha he muthannga munwe wa ha Ramlivha na Nthwahunwe vha la mbuvha ya nwana-Mphephu ~~va~~ nga u pfa ndala. Vha ri arali ra la ra fura vhusiku honovhu ri yo fhisa mudi. Vha mbo di tuwa vhusiku vho fhisa mudi. Ndi hone hi Mphephu a tuwa vhusiku

75

e ethe mudi u tshi swa, a thuba vhasadzi na vhamu, vho shavhaho mudiri u tshi swa, a vha luvhisa. Ndi hone vha Tshivhasa vha tshi fhennywa, ha dzheniswa wa pfanelo ya hone. Ndi yone ndwa yo todaho u fhandekanyisa vha ha Tshivhase na vha ha Rambulana.

Mbuso ya khosi Tshivhase yovha Ndapfusa ngoho, ngauri o vha a si na miravhada minzhi; ngauralo na makhuwa ho ngo lwa

na vhone a vho ngo vhuya vha ri tshithu ngazwo. Ndi apha hune Tshivhase a tsha di vha Marubini avho Makhulu-kuk u wawe.

Huno Tshivhase mune wa Dzina, o no di vha mukalaha, wa nduna, ndi hone tshifhinga tshawe tshi tshi swika a tshi dzama. Vho-Tshivhase vha tshi dzama rwana wawe Ra aremisa o vha o no di vha muthu muhulwane. A ho ngo vhuya ha vha na mifhirifhiri vhunga vhakololo vha ha Ramabulana.

76 Ramaremisa a dzhena vuhosini a vha Thovhela vhudzuloni ha khotsi-awe. Huno arali i zmea-we Mutshenuwa o vha e musadzi wa ndebvu dzi ngoho dza munna. O vha a tshi dzi vhulunga na u dzi thakha kana u dzi tonda zwavhudi-vhudi, zwa manakanaka. u nga dza vhanna? dzi tshi fetwa. ~~Mix~~ Misi o dzula khoroni, ho na milandu, muthu o vha a tshi dzi' mu kumela a tshi ri ndi vhoThovhela. Arali i u naka hawe ho vha hu sa ambeswi. Ngoho o vha e tshimangadzo na tshikanukiso shangoni lothe la vhuphani. Muthu o vhaho a tshi ~~di~~ dala musanda o vha a sa funi u huma a sathu u vhona mufumakadzi vho-Mutshenuwa.

Arali i vhoRamaremisa vho vhusa vha vhuya vha lalama, ho sina zwi dinesaho nga maanda. A hu pfalesi zwa hone. ~~Muvhaso~~ wawe wo vha wa vhudi. Wo vha wu tshi rendea na u khodea ngoho. Huno Ramaremisa a dzama shango la mu lilela nga mbilu dzi pfaho vhutungu. Ngoho shango li nga i si mu livhale na namusi.

Nwana wa Ramaremisa ndi Rasimphi ndi ene mukololo wa tshidzuloni tsha vuhosi ha ha Tshivhase. Ramaremisa a tshi fa ndi musi Rasimphi o no dzi vha muthanngana a si na vhukono.

77 Rasimphi ndi ene khosi ya vuvhili yo vhwaho mahosi o rambiwa othe-othe. Vhathu Vharema vhovha vho dala sa ndziee ho tou titilili; khosi dza vhathu vhatshena dzo da nga vhuuzhiny na. Thovhela Rasimphi a dzudzwa tshidzuloni tsha khotsiawe. Ndi hone a tshi thoma u vhusa.

Rasiaphi khosi ntswa ya ha Tshivhasa ikhou. vhusa. Nga kuvhusele kwawe ndi hone a tshi li ira dzina liswa. la Phiriphiri, muri u vhavhaho wa magula. Vho-Thovhela Rasiaphi, vha ri thi liwi ndi vhavha sa mutuda wa shangoni. Nazwino shango lothe li vna divha nga dzina hele. Liswa, "Phiriphiri." Vho Tshivhase. Arali izwa shango loho zwinzhi zwolo ndi zwi re mapitone, ngei bvugwi, zwo dikhonela ngomu. Ngocho ndi tshi bule-bule.

Huno arali i mahosi haya a pfalaho namusi vho-Rambuda, vho-Mphaphuli, vho Muzhazhi, vho-mulima na manwe manzhi o vha e Magota na zwi huweleli zwa musanda, Ndau dzi tsha di vhomba na u vita-vetana na u palapadzana. I vha i vho Mutanda-nga-uwe ri dobe makwati. Zwino vho tou ita makulela.

78

Mishumo ya vhatu havho, li tshe lo dzulwa la vho-Tho-y)-Ndou, henengei Nzhelele Mutanga-uwane, ho tshe ho tou pfi, Nzhaa, yovha i heyo: Mphaphuli o vha i tshihuweleli ~~xxx~~ tsha dzunde la musanda na kha mishumo minwe. Muzhazhi e mu-fara-khavho-dza-musanda. ~~xxx~~ Rambuda e mukoma a funeyaho musanda. Huno vhothe havho vho vha vho ya nga mihasho ya mishumo yavho. Vho tuswa Musanda nga u tou yo fhatelwa midi uri vha ite vho Ne-gota vho do ho dzula na vhafumakadzi vha Musanda. Vhahosi havho ho pfalesa nga u da ha vhatu vhatshena.

Tshakha dza Venda dzo andesa ri nga si kone, na hone, u fara lushaka nga lushaka kana ~~xxxxx~~ murafho na murafho. Pfanelo yoho ndi u hanelela rine vhatu vhaswa zwa tshakha dza Venda dzi divhaleaho na mishumo yadzo. Huno nga maanda ri kho linga u somulula zwo ri somelaho manoni nthani na kuvenda na kuvhusele kwa mahosi aho.

79 Huno ri sathu u thaphudza mshumo washu ri songo hangwa lushaka lwa Vha-R nga. Ndi lushaka lwo thusaho tshakha dza Venda nga maanda mahulu-hulu-hulu. Ndi vhone vha fuli vha malembe na mapfumo na misevhe i re na ngovhela. Ndi vhathu vha sedzi na vhutali tsikhoni yavho.

Vharonga ndi vhathu vha bvaho thungo ya "musexe" kana vhurwa. Muno Venda vho da nga ndila ya vhulovhedzi, ndi apha vho tutuwaho ngaho vha tshi vho rembuluwa ngei ho yaho vhathu Vharema vhothe. Huno kudele kwavho vha tshi bva Vhukalanga apha ho "bvalo kana tahaho tshakha dzothe, a ku dihi zwavhudi. Fhedzi vhanga vho da nga thungo ya vhubvaduvha, vha fhira shangoni la vhutonga hu no pfi, "Vhuronga" ngei Portuguese. Ndi hone he vha tutshela dzina heli la Vha-Ronga. Tshimangadzo tshaho a ri pfi vhutonga vhafuli vha tsimbi. Hu kho fhuiwa zwa hone fhedzi ho tou duu.

80 Mangoho ndi vhanna vha vhutali. U thanya havho hu dzi nga na vhathu Vhatshema. Ndi vthuh vha sedzi vha divhaho mifuda ya matombo a dzi tsimbi huno matombo aho vho a fhambanya na manwe, vha ri ndi ngwedi. Nga ngwedi heyi vho vha vha tshi fula malembe a u lima, malembe a zwitungulo na zwirongana na zwibadwana, na mifuda minwe minzhi i vhaho i tshi thusa vhathu vhavenda, na mirafo minwe i bvalo kule yo vhaho i tshi da i tshi renga. Shango lovha li tshi tou t thoromedzana li tshi ya hone.

Zwino vho yaho hone, vho vha vha tshi vho ita a u mala vhasadzi ngao. U mala vhasadzi nga malembe ndi musi i si pfanelo na yaho. Tso bva kha vhabva vha si na ndziee dzi khoroni. ~~Vha~~ Tha thoma u sa rengisa vhana nga toda malembe a u lima ngao. Ndi hone ho tshi vho shanduka dzema ~~lwa~~ lehulu la ambaredza shango sa mulilo u fhisaho khwivho. Dzema li shanduka mulayo wa shango. Ndi tsiko ya mavuni vhabhasha!

Malembe a hone o vha a tshi rengwa ngo mavhele na zwothe vha zwi funaho.

Huno arali i vhathu avha vhovha vha sa limi, mushumo wavho i wa u bwa ngwedi na vhasadzi. Muthu munwe na munwe wa mutsinda o vha a sa dzhena afha hune ngwedi ya bwiwa hone. 81 Zwo vha zwi tshi shunwa nga milayo mihulwane ya u ila ngoho.

Vharongá vha shanduka dziphuphu na tikho dza shango. Vha funeswa nga dzikhosi na vhathu vha shango lothe, ngauvha vhathu vho vha vha ~~tsh~~ tshi lima nga misuka i bvaho vhukalanga, na vhanwe nga thanda dza tshekhukana kana phana dzo fhefhedzwaho.

Nganwe ndila, ndi zwone zwo dowedzaho vhavenda uri vha dzule dzithavhani na zwikwarane na mabamani, u ri vha do rema na u hwivha khwivho, vha vhisa vha do longá mbeu misi mbula dzi tshi na. Huno ri na ndibh ndivho ya uri a sa linuho ha na vhutshilo. Henefha vhakale vho mbo di amba fhungo-vhukuma va tshi ri: ~~Mudimaxe~~ Mulimi h nyadzi murumbu. Malembe o thusa-hani, vha hashu-~~na~~ ni!

Vhathu hovha vho vha vha tshi dzula thovhani ya Nngwekhulu ofha ngwedi i wanwaho hone. Ndi afha he vho taha nga thunso ya vhulovhedzi vha dzula hone. Na zwino Mashubi avho a hone henengei. Nngwekhulu muthu e ha Tshivhasa u i lavhelesela thungo ya vharwa. Zwino vhathu vhuho vho balangana na shango nga u phunwa nga makuwa na dzinwe Tshakha.

82 Huno arali i tsimbi vho vha ~~xak~~ vha tshi fula nga mahala, vho vho fha thevhe dza mikanda dzine vha pfurela kana vhudzedza muya ngazwo. Tshikanukisaho na u akhamadza ndi u sa fhambanesa haszwo an zwa vhathu vhatshena. Arali i matombo a hone o vha a tshi fhiswa muliloni uyu muhulu wothe. Tsimbi ya kona-he u noka ya ilelela kha tsho lugiswaho uri i dzhene ngomu. Vhafuli ~~xakxxx~~ vho vha vha tshi shumisa magwati a miri na misikanvembwe u shululela kha zwone. Thondoni ndi ofha Tsimbi i ~~ik~~ shumelwaho ngomu atsina Nandoni ndi hune ~~ik~~ matombo a tsimbi a fhiswa na u kandwa.

A si u takadza hazwo muthu a tshi zwi vhuho ngoho! Vhatha vho yaho "Empire Exhibition in Johannesburg" Tsubedzoni ya

vhurena na mishumo ya Mashango." nga 1936 vho di-bonisa na u di phina ngazwo. Lushaka ulu lu vha lwo bvela phanda lwo talifha nga maanda na hone lu na tsedzi khulu.

Huno tshi vhaisho namusi ndi uri vho litshiswa mishumo yavno yau bvela phanda vhatu ~~vhu~~ vhu-tshena. A si u vhaisha hazwo-vho nandi!

83

Mikhura na kutshele kwavho.

Mikhwa ya lushaka ulu lwo dzi vhumbaho Vhavenda shangoni lino, yo dalesa vhung- ro no amba minwe i si minzhi. Phedzi zwino ngauri tshakha nzhi dzo no tanganana na u vilingana a su konda hazwo u i tovhekanya nga ndila dzaho. Vhatu vhanzhi vho vhulaha kutshilele kwa tshihahavho nga u ~~dzetk~~ dzetshelana. Ndzetsnelano i vhulaha mitupo na mikhwa yavho muthu. Huno naho vno no vilingana kutshelele kwavho a kwo ngo fhambanesa kule na kwa kale, vha kha dia nga dzikhoro kana nga mihasho ya tshakha dza havho.

Rine rothe ri a divha uri notshi dza tshimana na dza phahea a si u luma hadzo; Dzi raxwa nga ~~xxxxxx~~ vharafhi sa tshidzidzi. Ndi nnyi a nga dzi rafhaho a vhuya a sa thuthuri dzindevhe. Huno nga ri dzo edza u rafha kana ri do dzi konaana.

84

Tsha u thoma ndi uri tshakha hedzi dza Venda dzo vha dzi na ndivho ya u divha Mudzimu. Mu-sika-Vhathu; vhovha vhe na vhetendi havho hune vha sa fune u vhu lata. Ndivho yavho ya u divha Mudzimu ri i ~~xxxxx~~ vhona musi vha tshi lwala. Vha ya thanguni vho tungula vha vhuya vho fara Midzimu ya lushaka lwonolwo. Naho marambo avho a sa ambi tshithu, pfulufhele yavho ndi khulu khao. Vha tshi ri midzimu vha amba mimuya ya vhatu vho faho kalesa uri ndi vhone vho vhonaho Mudzimu; zwino ro fanela u rabela vhone uri vha do ri swikisedza ka mudzimu. Zwino kha Mulwadze vha ri khamusi ro sinyusa Midzimu nga kutshimbilele kwavho. Zwino ndi uri ndi vhone Muratho

wavho wa u ya ha Mudzimu. Zwino henefho vho fanela u phasa uri vha radze mbilu dza mudzimu yavho na u vha rothodza. Na hone vha tshi phasani madi vha vhidza Madzina avho Makhulu kuku-kuku wavho nga u tovhekanya hao. Vha vah renda zwavhudi-vhudi zwa manaka-naka; Mx Ngau fhulufhela havho na u kholwa muthu a fhola. Madi a sumba murotholo wau rothodza a lwalaho na u rothodza vhadzimu. Na hone ho pfi a huna tshi fhirisaho madi nga u tshidza. Ndi afha na zwialoni zwa vhatu vha hulwane hu shelwaho madi. Vha ratholelwe lushaka ulu lu konda u tenda kha Mudzimu-vhukuma wa namusi nga ndila heyo.

85 Zwino arali i nga ha thuvhulo ndi hone hune ri nga vhoneisa zwavhudi zwauri ngangoho vhatu avha mx vho vha na ndivho ya uri hu na Musiki wavho. Vha tshi itathevhula vha rola abeu dzothe-dzothe dzo linwaho nga lushaka lwavho vhukuma-kuma lothe, ha itwa mahalwa manzhi, vha kuvhangona vhothe vha ha lushaka, muthu a ri kani ndi tshivhidzoni. Huno musu vho dzula ha ima muhulwane wavho, a re na pfanelo, a vhu shela fha i, a tshi vha sumetshela vhadzimu a tshi vha vhola nga madzina nga u tovhelalana havho. A tshi fhedza izwo ndi hone mx vhu tshinwiwa. Zwi sumbedza uri lushaka lunwe na lunwe lu tshi rabela midzimu yalwo lu fanela u pfanana. Henefho hu ya si-sumba uri vho tou xela ndila ya Mudzimu vhukuma. A hana lushaka lu rabelaho miri kana matombo kha vhatu vharema. Ndi afha ho pfiho khotse-a-muthu ndi Mudzimu wawe, hu tshi amba vhakale.

86 Tshikoli tshi-swa na miroho miswa i vha i sa liwi vha sathu u ~~lumi~~ a lumiswa zwone. Ndi zwauri vha sathu u sumetshedza kha Vhadzi u vho faho. Vha tshi ri vho makhulu-kuku vha nga do halifha ra do zwimba thumbu na mikulo. Ngeho vhovha vha tshi tonda vhetu vho dzamaho. Zwi ya pfala nangoho uri vho vha mx vha so ngo fanela u la zwithu zwiswa nga nda ha u divhisa munei wavho. Ndi nwi ndila i sumbedzaho ndivho ya mudzimu navho vha vha sa humbuli zwa matshelo.

Arali i kutshelele kwa Venda vhatu vhovha vha tshi dzea vhasadzi vhanzhi, Ndwaelo yovha i yeneyo. Fhedzi ho vha hu tshi itwa nga mulayo. Musadzi muhulwane o vha a tshi dzula e ene. Zwithu zwothe zwa vhasadzi vhatuku zwo vh zwi tshi dzhena ngae kha munna wavho. O vha a tshi vhusa. Huno na ene x munna a tshiita ngauralo. Zwino midi i vha yo fhatwa u fhira misi ya zwenezwino. Vhatu vho tshinya Mulayo wa tsiki ya Venda. Vivho lo vha li sa andzi u vha hone. Munna o vha a tshi shavhisa nga Maanda o fanela u tondwa na u fundwa u fhira zwothe-zwothe¹ Fhedzi ndwa dzovha dzi sa thongei vhunga muthu i muthu tshitanda tshi si na ndevhe.

Vhasadzi vhovha ~~wa~~ vha tshi ~~zwa~~ lwa nga kholomo na malembe na dzimbudzi. Tshiakhamadzo kha zwothe ndi uri ~~khax~~ vho vha vha tshi fulufhelana nga maanda. Muthu o vhaho a si na thundu o vha a tshi di wana mosadzi ngau sumbedza fhedzi kukunwani kutukukwa mulenzhe. Vho vha vha sa vh li tshifhinga tsha u do wana kana u vhusa kholomo idzo ngatsho. Ngauralo ho vha hu si na a kundwaho mosadzi. Zwo vha zwi sa dini u dzea. z Zwino henefho vhatu vho vha vha tshi tshila nga vhuthu,

Vhatu vha mahosi, kutshelele kwavho kwo vha ku tshi fhabana na kwa vhatu vhanwe. Mulayo wa mahosi u vha u sa tendeli uri vha ende vha tshi ambisa vhunga vhanwe. Ho vha ha tshi tou runwa Mudinda a divheyaho u tshimbila a tshi khetha vhasidzana vha vhudi a vha ambadza vhulungu, ha mbo di pfi ndi mutanuni wa musanda a ambo di tuwa na zwenezwo. Tshidinaho ho vha u rola vhasidzana vha vhasiwana vha sa mmali.

Arali i vhutshinyi vhuvha vhu hone vho songo ~~xxix~~ andesa. Milayo yaho i vha tshi tou tumbisa muthu kha tshiludza tsha ndu kha hexwo. Huno kha t chana na tsidzana zwi vha zwi siho na khathihi.

Halwa na hone ho vha hu tshi nwiwa nga mulayo. A si vhatu vhothe-vhothe vho vhaho vha tshi nwa. Vhuvha vhu tshi

88

nwiwa nga vhakalaha na vhakegulu na vhanna vho khwathaho na vhasadzi vhavho. Huno arali i vhabvana na vhavhera vhovha vha tshiliswa u nwa. ~~Kutax~~ Muloyo waho wo vha u tshi tendelela vhanna vha vhana vhararu kana vhana, na vhone vhasadzi zworalo. Vhathanga n. vhasidzana vho vha sa zwi fari. Ndi musii i mulla ngoho. Halwa tshifhinga itsho vhuvha vhu sa ~~mx~~ nwiwi vhusiku unga misi ino ya namusi. Ho vha hu tshi nwiwa u tuwela u bvani ha kholomo u swikela kholomo dzi tshi valelwa, ya mbo di phetho. Muthu muswa a tshi nwa halwa zwo vha zwi tshi shonisa na u nengisa. Madavhani vhovha vha tshi la magaku na nama na mabundu fhedzi. Hu si na mbilaelo ngomu sa zwino.

89

Vhunanga ha kale ho vha ho khwatha, vhuvha vhu si na vhufhuri ngomu. Muthu wa nanga o vha a tshi wana tsha biko lawe nge mulwadze wawe a fhola. Thangu dzo vha dzi si nzhi. Fhedzi vhanwe kha thangu dzavho vho ~~xxx~~ ~~xxx~~ vha vha tshi mangadza nga kuitele kwavho. ngavha vho vha vha tshi amba zwe wa dela u sathu na u vha divhisa zwone. Ndi tshinwi tshi mangadzo tshi sa koneiho. Milimo yavho i vha i tshi mangadza na u kanukisa vhathu kushemele kwayo, i sa fani na ya maduvha ano ~~amubindulo~~ wa mali. Nanga nzhi dzo dzama na vhunanga hadzo na milimo yadzo ya maanda. Tshi vhaisho u fhirisa ndinganyo ndi uri vhovha vha sa funzi muthu munwe k naho i nwana wawe vhukuma-kuma a so ngo tusa kholomo. Vho salaho naho ndi vho vha vha sa teledze u runwa u eba milimo. Hu vha hu si na zwa luputulula thevhele nga maanda. Mala nanga o vha e dali zwituku. Arali nga dasi ha litadulu hu na tshi tshinyaho na u fhandekany a midi ya vhathu, na u vhang a dzinndwa ndi thangu. Midi mihulu kale i vha yo fhatwa nga u thangu dzi vha dzi so dala. Mahosi na hone a sa tendeleli mishumo yau ralo. Ngoho vhanzhi vho kundwa nga vhunanga havho khotse-avho. Ndi afha murero mivhunduni minwe u ri: hu bebelwa vhunanga vhutsila vhu vhorwa nga mato, atsina lunwe vha ri: hu bikelwa

Vhunanga vhutsila vha vhona nga mato. U sumba kufhambanele kwa dzinanga.

Huno yeneyi ndi yone mikhwa na kutshilele kwa Venda ro ku ambaho nga tshikhau. Milayo yone ndi minzhi, minwe a i na pfanelo henehafha. Fhedzi iyi ndi yone matsinde a shango.

Mitupo ya dzitshakha yo no dzi shandulaho lushaka luthihi lwa ~~Va~~ ~~Vhazvazda~~ Vhavenda yo dalesa u vhala ndi u pfa nungo ngoho. Mu-sika-vhathu ndi ene a nga i tutusaho nga ndila yaho.

90

Vhalemba

Vhalemba ndi lushak lu tshilaho vhukati ha Vhavenda. Vho taha vhothe nga tshifhinga tshithihi. Lushaka holu lu mangadza nga maanda nga afha lwo fhambanaho na dzinwe tshakha. Lushaka lwa hone lwo no xedza na luambo lwa hone vhunga lwa ha Ramabulana ngaafha ro no pfaho ngaho. Ri-do dzo linga u gaganya nga dzalwo ngaafha ngaafha lwotshimbilaho ngaho.

Lushaka lwa vhalemba lu bva seli ha phusela thungo ya vhukalanga. Phusela hu tshe talutshedzwa ndi uri Lwanzhe. Thedzi zwino a hu divhei uri na lwanzhe vha lu ambaho ndi lu fhio-naa, kana ndi lwanzhe Lutswuku "Red Sea" kana lwa Mediterranean Sea. Ndivho henefho yo sala. Fhedzi ri nga di saba nga u khwathisa uri Lwanzhe Lutswuku nga u vhona nishomo yavho na zwito zwavho zwi tshi todou fana na zwa Vha-Israel, khamusi ndi phuli kana mathubwa o salaho musi vhana vha Israele vha tshi tuwa Egypt. Ndivho henefho ya mbo di ita tshi tahe nga u humbula zwaz lwanzhe uri ndi lu fhio shangoni la Egypt.

91

Huno vhathu avha nga tshifhatuwo tshavho na nigno dzavho ho pfala uri vhovha vho nakesa, ningo dzavho dzi tshi nga dza Makhuwa. Fhongo heli ndi la ngoho-vhukuma. Tsumbedzo yaho nkhei. Mulemba a tshi losha vha ri mulungu-mushavhi munulu wa vhukalanga, ndi kubvumele kwavho. "Mulungu" ndi uri likhuwa. A vho ngo zwifha vha tshi ri: a lu khwathi fhedzi lunundu, lu ki khwatha na thanda ngomu.

Khosi ya vhathu havha o vha a tshi pfi Mulemba. Dzina z heli la Mulemba li tshi todiswa dzalo ndi uri "mulambe" a lambaho tshithu. Dzina lawe la la hana li tshi pfi Nkalahonye. O vha e munna malapfu wa vhudi wa ningo ndapfu. Tshifhatuwo tshax tshawe i tshitamba-tuwa nga maanda, vhanwe vhukate havho, muthu o vha a tshi kani ndi makhuwa. U naka havho hu tshi tou fhata.

Hu wanala uri henefho o swika shangoni la vhulozwi a vhusa ngaauri vho vha vha tshi mu shavha. Vhathu havha naho vhovha vha si na vhukoné, vhovha vhe na vuhali sa ndau na nngwe. Vha sa shavhi u vilingana na dzitshakha dzinwe. Muthu wavho o vha a tshi di wanala o tou toro vhukati ha tshakha dzinwe a sa shavhi a sa tshuwi.

92

Nkalahonye o da na vhathunyana havha vha si ngathi, vhe vha shavhi vha kholomo na nngu na mbudzi nga u dzingela makunda. Ndi hone a tshi nwa dzina la mushavhi wa thundu. Ndi w zwaauri munna a tshimbilaho a tshi renga na u shumela thundu. Ndi kwone kumelele kwa dzina ilo, la mbo di mu nambatela lavha tshi nondenonde.

Mulemba ndi hone a tshi vha khosi ya vhukalanga thavhani ya "Mbelangwa." Ri do elekanya ngaafha ro ambaho nga thavha dsa ha Mambo. Munna muhulu a vhusa. Shango la mu shovha na u maluvha. Vhathu vhovha nangoho vha tshi vhulaha dzindau na zwinwe zwiphuka vha tshi disa khae, u luvha ngazwo a sa li; a tshi a thi li zwa u fa, ndi nyamafu. Phuka nzhi o vha a sa li a tshi to nona phuka dzi difhaho. Vhathi vhawe x na vhone vha sa li, a laho o vha a tshi pandamedzwa na u solwa lushakani lwa hawe. Huno ngaauralo vhakalanga vha mu ira dzina la "Tshinyamaliso nga u hana zwa u fa. Muthu uyu o vhusa maduvha malapfusa. O vha a tshi di tonda na u di funesa. Nwana wawe i "Ngwedzi."

93

Vhathu avha mbofho yavho yo vha i ya u pfanana. Tshee vhe ri a ita vhovha vha tshi tshi ita vha sa shavhi vha sa ofhi

naho vhathu vhe vhanzhi.

Huno ro no amba uri vho ri u tuwa seli na lwuno la Phusela vha da thavhani ya "Mbelengwa i na vha vhuya." Mbelengwa ndi thavha ya vhudi-vhudi yo tou dzula yo tenyama i yothe vhukati ha shango. Vho vha vho fhata mudi muhulu hone nga tshavho hu si na mutsinda . Vhakalanga na vhalozwi vha tshi da vha tshi luvha nga zwothe-zwothe zwo funelaho.

Nkalahonye x o fela Mbelengwa, nwana x wawe Ngwedzi a dzhia tshidzulo tsha vuhosi a vhusa. A di vhusa nga kuvhusele kwa khotsi-awe. Hu sath u x isa kule-kule "Ngwedzi" a dzama Nwana wawe Shimbani a dzula vuhosini.

Nga misi iyo vhovha vho no rola minwe mekhwa va vhakalanga. Vha tshi vho dzea vhasadzi vhanzi u fana na vhanwe ngauri u thomani vhovha vha sa dzei vhasadzi vhanzhi. Ndi apha vha so ngo vhaho na miphirifhiri kuvhuseleni kwavho.

Khosi Shimbani a bva mulo nga u dzea vhasadzi vhanzhi, a si tsha khetha vhunga vha u thoma. A beba vhana vhanzhisa. A vhusa yavha mudi mu lila ngoma.

94 Huno heneho ri pfa uri o vha o no vha na "Thevhele " ya vhunanga vhu mangadzaho. Mutotowedzo wayo u pfala uri ndi yavho nakulu-wawe. Vho vha vha tshi shumisa yone. Thevhele yaho vha tshi ri xi ndi "Zhwangala vhutshena zhwa madzi-kande." Mushonga wa hone ndi mu tshena a u fhisiwi. Vha tshi u renda vha ri: "Zhwangala vhutshena zhwa madzi-kande, muri o sa fhisiwiho." Mushonga waho u tshi sindwa u sindwa nga vhananyana vhatuku na vhakegulu. A si u akhamadza hazwo. Mushonga wa hone vha ri arali na vhofha mapfundo a mona mudi, zwivhanda na vhathu zwo vha zwi sa nzheni vhusiku. Maswina a tshi ya hone mudi wo vha u tshi shanduka swiswi litswulitswu, ili lihulu lothe, ha tou nzwi! vhathu vha si tsha vhona na t tshithu. Ndi yone ndila vho vhaho vha tshi kunda vvhathu ngayo. Huno heli ndi fhungo la ngoho. Mushonga uyo muambi o u vhona nga x to na zwiito zwaho?

95

Huno yo ri nga u todesa lupfumo hu Vhalemba, khosi ya vhalozwi ya dzea nwana wa shimbani wa tanzhe. O dzetshelana havho o bva u pfanani. Mulozwi o vha o di nekedza kha shimbani u fhirisa Tshiga. Nwana hoyo o vha a tshi funwa nga khotsi-awe nga maanda. O mu funza na thevhele yotho yawe naho o vha a sathu u khunyeledza xa x zwothe. Musidzana a vhingwa a ya nga zwavhudi vhubadzi. Vha mu takalela zwiulu na shango la mu funa. Ho ri hu sathu u isa kule vha vhubadzi vha thoma u mu sengisa kwalafhele kwa havho. Nga u tshuwa na u shushwa nga vhathu a thoma u funza munna wawe; a vha funza vhunanga ha khotsi-awe. Phedze o vha a sathu u vhu khunyeledza hothe. Mulozwi a nea mbudziso a ri: Ndi mini a tshi fhenya mahosi na mahosi? Ri divhise ndila ya hone. Ro lingedza nga ndila ye wa amba, a zwi konadzei. Nga u shavha u vhalawa na u shindeledzwa, ndi hone a tshi yo tswa thevhele ya khotsi-awe a siho. Ndi hone a tshi vha funza kuitele na kushemele kwaho! Mbi ya mbo di ramba na henefho, vha wana Vhambelengwa vha tshe vho di dzulela. Vha tshi tavha mukosi vha tshi ni a welwa, mukalaha a tshi ya tungulane yawe, u lugisa zwothe a wana ho kou swoto. Ndi hone vha tshi fhenywa Vhambelengwa mulozwi a vha murena.

96

Ndi hone u tuwa henehafho vha tshi ri: Kwana wa Mulemba a nga ai taba dzewa nga musendzi, ndi uri a laho nyamafu. Vha ri vho na lisa nyamafu a livhala milayo ya hawe; na none ndi a tengwa tshiundu. Tshiga i tshi tshi ri ho: Vhalemba avha limi dzunde la Musanda nguari ndi vhasadzi vha musanda li bva henefho u ri vha dzea nwana wa Mulemba. Ndi nnyi a nga li hanedzoho? Mbi inwe na inwe i bvaho u ya nndwani yo vha yo fanela u fhungwa nga nanga ya Mulemba. Nga maanda vha ndu ya Ndouvhandu ndi vhone vha handululi vhayo.

Tshavhuvhili mudini munwe na munwe u vha wo fanela u dzula na Mulemba uri a do vha shidzela nama dza dzikholomo. Hone na namusi hu tshe ho ralo. Mulemba ndi mapfura a musanda. Ndi ene a ri mu netshedzi kana muhwedzi ngwena ya musanda.

97

Ndi hone vhothe vha tshi phumea na vha ha Thoho-ya-Ndou vha tshi da Nzhelele vha tshi fhata "Dzata." Nga misi iyo ndi musi vho no tou forukanesa zwiulu ngoho. Ndi hone vhone vha tshi fhata ha Raliphaswa. Mshumo wavho musanda ndi u dzingela vhafumakadzi na vhatanuni vha Musanda vhukunda na u vha vhumbela dzikhali. Shango lothe li vha li sa divhi kuvhumbela kwa khali.

98

Mitupo heyi minzhi-minzhi yo bva misi vha tshi shavha u vhulawa nga maswina avho. Huno maswina avho musi a tshi vha k vhudzisa uri ni vha ngafhi, vhone vha thoma u di ira mitupo minwe nga u shavha u pondwa; munwe a ri ndi wa ha sadike, munwe a ri ndi wa ha Xi Mpilo. Vhat tshi ralo vho vha vha tshi shavha u di amba u ri ri vha Mbelengwa. Nāvha vho vha vha tshi toda Thovhela wa hone, "Mbelengwa-i-na-vha vhuya." Muthu waho na namusi wa a tshi ana a ri: Mbelengwa i na vhavhuya, Hazhi. U amba tsho khwathaho vhukuma-kuma. Ndi hone midzi minzhi ya vhalemba i tshi thomea. Matsinde aho khea: Mbelengwa, sadiki Mpilo, Bakali na Mpose. Matsinde hayo o shandukela shimbani a thoma u lwa nae. Fhedzi nga muri wawe: "Zhwangalala vhutshena muri o sa fhisiwiho " Nga tshilemba vha ri: Byangalala muti o se nga pisiwe nt wa makulu madzikanda, vha fhenywa na u kundelelwa vhukuma. A huna Mulemba a sa bviho vhukalanga. Vhanzhi vho vha Masandukwa Ndi afha na zwino ho pfiho vhalemba ndi vhalemba vhathihi vho tou serekana.

Huno henefha ri sathu u vuledza ndima na u kuvhanganya mashambo, na u Munedza mwongo ro u wanaho, ri do vhona wa thavha ya Mbelengwa.

Mbelengwa ~~in~~ ndi thovha ya vhudi-vhudi, yo dzulaho m mudavhini wa vhudi-vhudi wo Nakaho, ho to Nzhenzhema. Hu na milombo minzhi i bvaho thavhani beyo, yo tanga thavha yothe a huna hu si na mulombo thungoni dzayo dzothe. Fhedzi mihulwane ya hone ndi heyi: Mutetinwa na dzanu na Nahwe na Nwenzhi. A su limiwa ha muthati wa tshi makhuwa (rice) hone ndi ida u vhone! Ndi fhethu ho nakaho. Hu tshe na mifuvha na m. tombo a vhudi a kale. Mbelengwa, ndi muri u re nthha ha

vha songo swika hone.

99

Mafungo manwe a mazwifhi khayi ndi uri vha ri arali u na ndala, wa tota fola wa vhea fhasi thavhani iyo zwino wa phuphutela na u loshelela, u do u tshi ya phanda wa kosou wana zwiliwa zwo vhewa phanda hau afha u yaho. Zwiliwa hezwo vha amba phukha dza shango arali u muzwimi. Ndi dzone dza thavha ya Vhalemba.

100

Vhalemba vho vha vhe na zwiila zwi fanesaho na zwa vhana vha Israele. Kuilele kwavho ku fana na kwa vha Israele. Zwifuwo zwe vha vha vha tshi fanela u la ndi zwi re na khwanda dzo fhandekanaho dza vha mbili, zwa dovha zwa vha zwi dzeulaho kha zwifuwo. Zwi dzeulaho arali zwi si na khwanda dzo fhandakanal vhovha vha sa li ~~gx~~ ngoho kha kumelele kwovho. Phukha dzo vhabo dzi sa liwi dzinwe dzadzo nkhedzi. Kamela na mbila, Nguluvhe na muvhuda na zwinwe. Vhovha vha sa li nama va zwenezwo zwifuwo, vha sa fari zwidu zwazwo; yo vha i zwiila khavho. Zwifuwo zwothe zwi tshimbilaho nga marimba, vha tshi zwi ita zwa ~~dxkk~~ dzitshikha. Ane a fara tshidu tshazwo o vha e wa dzitshikha u zwikel a tshi tandziswa zwone. Kha zwinoni na hone hovha ho di ralo. Manwe madzina azwo ngea. Gont, na linaga, na mphwe, na gwithha, na thame.

~~zhu~~ Huno susi hu kha di vheregwa vho Khimbini, Mulemba o vha a tshi u vhuya hone a thoma u tandziswa a sa athu u la na u fara-fara zwa fhano hayane. Ho vha hu tshi vhulahwa ngu ntswu kana mbudzi ntswa i si naho muvhala, a tandziswa ngayo. Ndi afha ho bvaho Murero wa uri Mulemba-vhukuma ndi musadzi munna ndi mulemba tsikhu. Vhakalaha vho vha vha tshi anganya na u fhima uri khamusi vho la zwiilaho. Makhuwani. Milayo minzhi ndi ~~yak~~ yavho, vhone vha Israele. A hu divhei afha vho vhonanaho navho.

Milayo minwe yo daho na vhalemba nkhei: Ngoma ya murundu wa u rubisa ~~wxxx~~ vhana ndi wavho. fhedzi murundu u vha u sa dzuli kule ha mudi. Na hone hu sa semwi Muthu kana u semana. Two vha zwi tshi ombedzelwa ngoho. Musenzhi a sa weli, ngauri

101 u da na vhone muno, vha tshi shuma mushumo uyo. Phanga dza hone hu tshi pfi ndi tshishizho. Vhat u vhanzi vha tshi ri ndi mafhanga wa Tshinyai Matshea-nga-hothe.

Vhasedzana vhatshilemba a vha dzewi nga tshakha dzinwe u fana na vha-Juda na hone vhusha ha vhasadzi hu pfala v vhunga ho thomea khavho. (Musidzana o vha a tshi u hula a dzula Tshifhinga tshilapfusa a sathu u vhiagwa). Arali i masuhana o vha a tshi dze dze o no bva tshitovhosa-khome. (25 or 30 years of age).

Zwino ro no a pfa a murundu wa vhalemba ngaafha o ts imbilaho ngaho. Huno ri so ngo hangwa uri u vha u sa ntshedzwe ~~ku~~ tshithu murundu waho. Ndi musi i vhuthakha vha hu tondaho nga maanda. Zwino Mbudziso i nga di vha hone ya uri naa namusi/khefha i tshi wana mahosini a ha Ramabulana nna? Ahaa! ngangoho zwo di ralo. Phedzi muratha-mapfene wo di vha hone kha hezwo.

Muthu wa u tšomela Vhavenda vhothe-vhothe u rubiswa murunduni wa Vhalemba ndi Makhado Tshilwavhusiku tsha ha
102 Ramabulana. O ruba ha mashau shangoni la Vha-famadi. Muvhudu o rubaho ~~ku~~ khawo ndi wa Doli mudini wa Vhalemba afha hu vhubwaho vuhosi ha ha Mashau. Dzina lawe li tshi pfi Razwiniene. Dzina ilo li amba u todesa na u zwimesa mikhwa ya Vhalemba. Ndi hone afha ho renwaho muratho vhukuma. Ndi afha ngoho vengano la Davhana na makhado la mbo di tou hulesa; hu tshi pfi ndi Tshilembana tsho tou shanduka. U tuwa henefho Makhado, Thovele o dzeha vuhosi murundu wa mbo di khunyelela musanda. Vhathu vha ri u rubiswa ha rubiswa na nga vhakalaha ngoho! Ndi hone Mphephu mmula-ea-tsie-Tshilamuleli x vhakalaha a tshi tou godedza na u khunyeledza zwothe-zwothe. Huno ha Tshibasa ha di sala murundu u sahtu dzhenesa.

Thabelele yavho kha Mudzimo

Vhalemba vha tshi thoma zwa kurabelele kwavho vha sinda mavhele so ngo tsvhalwa na hone a songo lovhewa, a tshe mavhele tshikanda. Vha sinda a vhuya a gomela. Na hone a

103 sindiwa nga vhabvana vho takalaho vha mirado i di ofaho. Nga tshifhinga itshe vha vhone vha tshi kho u thavha mbudzi kana kholomo. Mbudzi yaho kana kholomo yo fanela u vha ntswu; arali i na tshivhadzi vho kundwa u wana yaho vha dodza midzeru afha hu re na tshivhadzi tshi tshena. Mbudzi yoho yo fanela u tonidiwa zwavhudi vhudi: vhotho vha vha fanela u tamba vha bvisa tshikha yothe. Nama dzone tshi tumukanyiwa nga pfanelo yadzo ngaafha he mudzimu a dzi vhumba ngaho. Malofha na mala a zwo ngo fanelwa u ~~hasak~~ hasakanywa khamusi u dodza dzinwe nama. Aiwa zwi tou takhiwa zwone-zwone.

Mbudzi i tshi vhulawa i thoma u rabelelwa. Mufhanga na wone wa dodza luvhanda lwa uri nama i si do tshinyala. Muthu a tshi fhedza zwothe u fhedza nga amu.

Vhathu na vhone vho fanela u da vho tamba vha si na tshikha Nguvho dzovho dzo fanela u da dzo natha zwovhudi-vhudi. Na hone lwo vheulaho lwo vheula ngoho. Huno musu vha tshi la nama mashambo a kuvhanganywa fhethu buthihi. Muhulwane wavho a re na pfanelo, vha sathu u la ndi ene a rabelaho nga tshikalanga tshi ne vha ri ndi tshone Tshilemba. A tshi fhudza vhothe ngaafha he vha kanda vha ri vhothe khat ihi: Amu-amune-amu. Vhathu havha vha tshi vho ita hezwo a si u naka hazwo ngoho. Muthu u wana vho tou rendeletele muhulwane wavho o gwadama nga m gona vhukati havho. Huno tshinwe tshimangadzo nthha ha zwothe, ndi u nama yoho a i shelwi muno. Zwothe zwo fanela thoga kana u shaya ludungelo lwa muno na zwithu zwo vhalaho. Ndi afha hune mavhele vha tou gekha tshigekhe tshi si na mutuku.

Tshiga tsinwe tshi mangad aho habe: na u kanukisa vhathu vha tshakha dzinwe k ndi u vheulwa havho. Nwedzi munwe na munwe vho fanela u vheula arali mavhudzi e mahulwane. Na hone musu vha tshi ri: Nwedzi u do dzula Matshelo. Vhavenda vho vha vha tshi divha uri nwedzi wo dzula nga u vhona Mulemba o palulwa. Nwedzi wa vhalemba u vhonelewa sambeloni. Hezwi 105 zwi sumbedza uri vho vha vha tshi divha u vhalo. Arali i

sambeloni vhovha vha tshi shela madi muthu a lavhelesa nga ngomu halo. Ndi apha Vhalemba vha khwathisaho ngaho uri mwana wa Mulemba ha dzewi nga musendzi a nga do tegwa tshiundu a do kundwa maano, a si thanye nga hetshi tshiundu. Atsina arali nwana wo musendzi a dzewa nga Mulemba u do talifha nga u vheulwa thoho.

Huno vhatu ndi apha hune vha ri kani vho pambuwa kha Vha Israele. Mbilaedzo dza vhatu vha vhalaho buku ya Phungo la Mudzimu vha na u k kanuka nga maanda. Vhakalaha vhanwe vha ri: Mudzimu wa Makhuwa ndi Mudzimu wa Vhalemba. Huno henefho zwa dovha zwa mangadza ngauri ndi vhatu vha sa tamesiho buku ya VhaKristi. Mafhungo a vhatu havha a konda nga maanda u a pfisisisa. Muthu a tshi elekanya nga ha dzavho u to gekha tshigekhe tsha movhele a thonwani a songo lovhwaho. Nga maanda arali ri tshi elekanya uri lushaka holu lwo vhofhulu wa u dzea Tshakha dzothe-dzothe na u vhona kuilele kwavho kha zwothe-zwothe zwi waniho kha Vhuna vha Israele.

106

A ri di; zwino ri nga rini-vho! Ri do di tovhela a vhanzhi.

Vhatu vhothe-vhothe vha ri: Vhalemba ndi Vhalemba vhatih. vha bva mudzini muthihi Tsikhoni yavho. Ngangoho kha zwothe zwo banelelwaho na u nwaliwa hafha ndi mafhungo o khwathaho, a pfalaho a ngaafha ndila dzo tshimbidzwaho ngaho nthani ya ha Vhalemba. Vhatu vakale vha na murero u khunyeledzaho zwothe hezwi na u zwi khadeledza ~~khadeledza~~ vhudzuloni hazwo u ri ho: "A ri dzheni Nari, ri si na mbwa." Na hone u dadzisiswa nga.hoyu: "Khumba ye ya vha i na muno, ludungela i tshe nalwo."

Lwamondo

Thavha ya Luomondo yo toda u lavhelesana na ya ha Tshivhas naho hu na zwitavhana zwinzhisa vhukati hadzo. Ndi thavha yo totomuwaho nthu ha dzinwe. Arali u thungo ya Luvuvhu a si

ser.229

107

naka hayo nandi-vho. Hone ndi thavha ya mapfene Mannzhi na nngwe nzhi hone.

Mafungo ayo ndi uri vhe ri yo dzulwa nga Vhalaudzi-mashandukwa. Ndi vhatu vho ~~saka~~ shandukelaho tshakha dza havho.

Hu pfala uri vho dalaho hone ndi vhatonga vho vhoho vha tshi pfi vhalauti. Vhatonga havha vha bva henengei Vhutonga nga u tshimbela vha tshi renga Malembe na mikumba ya dzinngwe na zwinwe zwi todeyoho ngei Potogisi. Huno arali i thavhani heyo, vhone vho ya nga u zwima dzinngwe. Vho's ~~svk~~ swika hone vha thoma u rea. Vhovha vha tshi fasha dzone, dzinwe vha ishi suma ngadzo. Musanda Lwamondo.

Zwino Tshimangadzo tsha thavha ~~haya~~ heyi ndi u edela ha mapfene hone. O vha a tshi o edela vhusiku a i ta a tshi vuwa arali a tshi vhona muthu vhusiku. Huno avali i vhatu vhaho vho vha vha ish vuswa nga mapfene. Vhatu vhaho vho vha vho no lemuwa kulilele kwa mapfene haya na ku kanukele kwao, a tshi vhona muthu vhusiku. Zwino ho ri nga nndwa ya Songendaba vha tshi lwa hone Lwamondo na vhane vha shango vhatu ha vha vha Vhalauti vha dzhena khavho vha tshi shavha u vhulawa.

108 Songendaba o ri fhennywa a tshi fhira Vhalauti vha sala vha tshi lata swiambaro zwavho vha dzhena Tshivendani Tsha Tshilaudzi. Vha di shandula Vhalaudzi, ngauri vha vha vho no di pfa uri h_u na Vhalaudzi-vha-Tavha-Tsindi; na namusi a vha tsha vhidzwa Vhatonga ndi vhalaudzi vho dalaho; hone vhe mashandukwa.

Mapfene eneyo o vha a shusha mabunyu o daho na Songendaba. Mabunyu o shavha a tshi ri vhatu (vhatu) vhaho vha lwa nga dzipfene. Ndi u ri vho vha vho lumbula u vha dodela vhusiku. Zwino mapfene a akhamadzwa ngazwo zwa vhatu vha tshimbilaho vhusiku. Phuka dza misi iyo dzo vha dzi na zwiga.

Huno arali i Vhalaudzi vhukuma vhane vha dzina ndi vha ha Masia. Ndi vhone Vhalautsi-vhatsvha-Tsindi-Ndi hone Mudini wavho wa musanda. Kutavhana kwa ha Masia kwo livhana na Nngwekhul hayani ha Vharonga. Arali i afha vha's tahaho hone a hu divhei

109

zwone-zwone. Hu fhmiwa nangwe zwo ralo uri vha taha vhukovhela. Ri ~~tk~~ tshi londisisa zwavhudi-vhudi hu wana Vhalaudzi vho dala Vhukovhela vhukati ha vhasuthu. Muthu a tshi ya ha M Mashashani u do wana Mulambo u no pfi "vhulsudzi" kana "Mulandzi" (Blood or Blood River). Henefho ndi afha vho swikaho vha fahta hone. Huno zwi vhonala uri vho tuwa vha mbo di haak hasakana na shango vha tshi da muno.

~~Mafika~~ & Mafhungoni haya pfanelo yaho ndi u todo divhisa uri hu na Vhalaudzi-vhukuma Vhatovha-Tsindi na vhalaudzi-Vhatonga vha Swamondo. Huno na hone zwi ri sumbedza uri vhatu ri shanduka sa mavhele. Ngohongoho. Makhwa vho zwi vho vha tshi toma muswiri kha mulamula wa mbo di shanduka mulamula. Ndi ngoho mbwa hu zwima y a muambi. Na hone mbwa hu vhulaha i zwimiswaho nga mune wayo.

Vhalaudzi vha ha masia namusi ndi vhatihi na vha ha Ramabulana; Ngauri khosi Mphephu Thovhele o vha e Muduhulu wa Vhaludzi. Ndi vhone namusi vha vho vheaho vuhosi ha Ramabulana. Tserekano ya vhatu matsiko a si u akhamadza hayo,

110

Yawee!&

110

Vhatonga shangoni la Venda

Shango la vhatonga li thungo ya vhubvaduvha. Ndi vhanwe vha lushaka lwo dzhiabo mubasho (kana Tshikhau) wa u thoma wa Vhubvaduvha. Ndi a vha vha ngaho vho tshimbela na lwanzhe lwa magula (Indian Ocean). Fhedzi a ri nga fara-fari nga maanda kudzulele kwavho shangoni la Vhutonga na kudele kwavho hone. Huno arali i mukovhe washu ndi wa kudele kwavho muno Venda-shashu.

Vhatonga (Matshangaana) vha tshi da muno Venda vho da nga u pfa shango la Venda u nona halo, na nwa thundu yalo. Ngoho mafhungo a kule a si u tamisa hayo arali muthu tshi a pfa. A tou rothodza mapfura ndevheni! Huno vho da fhano vha tshi rengisa vhulungu, na zweambaro zwi sa divhalei zwa minwenda ya muridili, na Phanga, na zwinwe zwa tshifhinga

111

itsho. Zwithu bezwo vhovha vha tshi renga kha Mapotogisi (Portuguese), zwinwe vha tshi to u rola u da o vha rengisela muno. Huno vhone vha da nazwo muno Venda u da u nga thengo yavho, vha tshi renga malembe kha Vharonga, na kha Vhavenda vho zwi kuvhanganyaho. Nga maanda zwi tshi waniwa Vhavendani. Vhathu havha nga maanda vho vha vh tshi toda Nanga dza Ndou na u zwima dzone. Mberego ya touk vha khulu ngoho.

Zwino arali i vhone vho vha vha tshi dovha vho di rengisela hahavho; vhanwe vha tshi nea vhane vhavho. Malembe vhanwe vho vha vha tshi ~~ma~~ mala vhasadzi ngao. Huno arali i nanga dza dzindou vho vha vh tshi renga zwigidi kha Moptogisi ngadzo. Zwino ngauralo shango la Venda la divhea Vhutonga. Mulomo wa muthu u fhira ngoma u lila nanadi-vho.

112

Muthu wa mutonga wan thoma-thoma u da u dzula ndi Munene wa ha Maswanganyi. Huno o ri u swika a humbela u fhata kha khosi dza Vharenda, vhone vha mu tanganedza ne zwavhudi vhudi ngaura yo vha i vhathu vho vudaho. Zwino a mbo di shunduka tshiwelo tsha vha vhambadzi, na vharengisi vha vhatonga muno Venda. Ndi afha ho bvaho murero huyu nga tshitonga, "Hi landa nkondo wa vhashavi." Ndi uri ri tovhela mulenzhe wa vharengi. Ndi nnyi a nga hanedzanaho na hezwi. Munwe murero u fanaho no uyo u ri: (Nkondo ma-alak ku shava Madzanga ya wona." Ndi u ri nga Tshivenda: Mulenzhe Ma-tata-u tshimbila u la zwavhudi-ndi zwawo. Huno vha ~~va~~ hashu-ni! Vho vha vha tshi ambani nga haya maipfi. Ndi zwibule-bule a ri dzumbululeni zwo dzumbwaho ngomu.

Huno afha Munene o ri ho u swika a fhata hone a ndi thungo ya Luonde. Tshi sumbedzaho ngoho ya mafhungo haya, a ndi luimbo lwe vho swika fhano vha imba lwone vha tshi tshinela zwiliwa lu ri: "Manana nwagwambeni, Manana nwagwambeni...."

Arali i vha lushaka lwa ha Maluleke luvha lu hone henengei hu tangenaho mulambo wa Vhembe na Luvuvhu. Ndi hone lwo fhataho

13

hone. Vhatonga vhothe vha ri; Vha ha Maluleke ndi vha
 "bvesha" (vhavveda) ngauri vha na munukho wa vhavenda. Ndi u
 ri vho vha vho dzula thungo ya shango la Venda. na hone
 vhovha vha tshi dzekelana na Vhalemba vha x ha Sadiki musi
 vho no shandukela khoro ya. havho. Mazwifhi a ri Maluleke o
 vha a tshi luvha ngavho. Huno vhone vho vha vha sa dini-
 lini. Bindu la havha lo vha li si linzhi ngauri vha kule
 'na shango la Potogisi.

Vhatonga vho phulaho ndila ya thengiso ndi vha ha
 mpfumu. Ndi vhone vho vhaho vha tshi wana Malungu, na Phanga
 na zwiambaro, na zwinwe na zwinwe zwo fanelaho thengo muno
 Venda. Arali i dzenwe thundu vhovha vha tshi u swika, zwa
 luvha musanda ngauralo ~~musi~~ i mohosi a vha tendela u dzula
 fhedzi hu si na nndwa. Kha vhone ho vha hu tshi todwa lupfumo.
 Kha u dzitukufhadza havho vha thoma murero u ri ho: "Phungubye
 loko i pela nkova, yi khotso ntshila." Ndi u ri: "phungvhe
 i tshi wela mulambo i tswinga mutshila." ~~musi~~ Henefho ngauralo
 lovha i la maladze. Ngoho itali mueni a si na ndziee dzi-
 khoroni. Ngauralo vhatu havha vha thoma u dala ngoho. Lunwe
 lu si taha vhuvela haya ngei Vhutonga. Fhedzi vhovha vha si
 vhanzhi nangwe zwo ralo.

114

Ndi hone muna munwe wa Lepotgisi a no pfi "Tshiwawa"
 (Jesse Albasini), a tshi pfeledza zwa lupfumo lwa Venda na u
 na u naka ha shango laho. Henefho a rera mbiluni yawe u da
 muno. Mbila ngoho a i na tsiwana. Fhedzi ho ngo vhudza vhothu
 vha havho vha Mapotogisi. A tshi tuwa hone ~~xxx~~ o bva i wa u
 zwima dzindou, vhunga vhatu avho vha ha mpfumu vha tshi swika
 fhano vho swikiswa nga hone u zwima ndou na u pfa ku fulelwe
 kwa malembe.

Ndi hone Tshiwawa a tshi tuwa na vhatu vhawe vha vhatonga
 vha divhaho ndila ya u da muno. Hone o ri u tuwa a ya shangoni
 li i pfiho Mabulanane tsini ha shango la ha Ngwana (Swazini)
 na la ha Segwadi. Henefho Mabulanane vhanwe vhakalaha vha ri ho

irela hone khotsi-munene wa Ramabulana fhedzā vhanwe vha ri yo vha i murathu. Huno a hu divhei zwone-zwone tshi re ngoho vhukuma. Hone arali ri tshi lavhelesa kuvhidzelwe na kunwalelwe kwa dzina ri nga di ri ndi ngoho. Hu pfi o shavha uri Ramabulana, a mbo di ri "Mabulanane." Shango li nga id-khathulela 'one.

115

Huno ho ri Tshiwawa a sathu u swika hone, vha ha Ngwana misi iyo vhovha vho no puma shango la Vhatonga Kavhili. Zwino vhanwe vho no di nengela ngeno Venda. Tshiwawa a ri u swika hone a di-ita khosi. Ndi hone vha ha segwadi vha tshi hana u pfa; vha mbo di gekhana nai zwi hulusa a mbo di shavhela muno Venda. O da nga ndila ya vhulovhedzi a si tsha lwa na vhotu a tshi toda vhudzula. O da e na vhatunyana vhave vha si na vhukono ngoho. Tshiwawa o swika a mbo di humbela vhudzula kha/ khosi dza Venda musi o no sumiwa nga Vhatonga vhavenda. A humbala u fhata luonde apha a re hone na Namusi.

Huno khosi dza Venda dzo mu tendela hu si na ndwa. A di tukufhadza nga maanda kha-vho, na u vha luvna. Ndi hone a tshi humbela u vhusa vhatonga o daho navho, na avha o vha wanaho fhano kha mahosi ano. Huno vha mbo di mu tendela nga zwavhudi akina u do ita makulela. Arali i matsinde a vhatonga o daho navho khevha: Nwamamungu, na Mbangezitha, na Ndengeza nwana wa Nwamamungu o noyu a re tsini ha Tshifhalafhala nga thungo ya vhubva-duvha ha kutavhana kwa ha Magoro.

116

Munene

Huno zwino fhano a wana ~~Munene~~ wa ha Maswanganyi na vhanwe. Ndi hone a tshi mbo di mu vhidza uri ida ri fhate mudi uyu muhulu wotne. Ndi hone munene a tshi vho vhidza magota awe othe ngauri i tshifa o vha o no di-ita mukoma wavho. A vhidza vhaloi, na Matsambu, na vhanwe a ri idani ri d'ule rothe ni do kona u lwa na vha "bvesha," ra vha rolela shango. Tshiwawa u dovha khosi yashu. Ndi hone vbathu vha tshi vho kuvhangana vha fhatelana tsini na tsini. Ndi hone a tshi vho vhea Munene na Pandeka Nduna khulwane dza Vhatonga. Munene

a totomuwa sa mutoto-mbudzi a vha fhira vhothe. Ndi hone vha tshi vho dzula nga u fulufhela Lekhuwa. Ndi afha vho thomaho u renga vmunduna nga tshelede.

Hano mafhungo haya ri do tou a khankanya nga zwipida-zwipida ngauri a sia Venda nga maanda. Fhedzi ndi uri namusi ro vilingana navho, vho no vha lunwe lushaka lwa muno, ri vho dzetshelana nakwez nalwo.

117

Zwino ri sathu u khunyeledza zwa ~~Mafu~~ Mafhungo a Vhatonga vha muno, ro no di amba uri Manukusi o fhirela Vhutonga ngafha ro ambaho ngaho musi a tshi fhira muno Venda Zwino u divha muthu ndi u divha tsikhoni. yawe.

Manukosi a tshi swika vhutonga kana vhuronga o wana vhatonga vha si na dzikhosi, hone o wana lushaka lunwe na lunwe lu tshi tou vha na nduna na vho-ne-mudi fhedza. Na hone o ri a tshi swika a wana vhatu vhabo no di shavhiswa na u shushwa nga vha ha Ngwana. Tsnakha dzaho Nkhedzi: Vhaloi, na Tshauke, na Maswanganyi, na Khosa, na dzinwe nnzhi dzi di vhusaho ngoho. Hu si na khosi i vhusaho dzinduna dza tshakha hezwo.

118

Ndi hone Manukusi a tshi phumekanya a pwatukanya tshakha dzothe-dzothe a vhumba lushaka luthihi nga dasi hawe a mbo di vha khosi khulu ya vhatonga u swikela namusi. Ndi afha hu na vhabo dzina la vhatonga helo "Matshangani" li taha kha Manukusi. Ho andesa lone na namuse. Dzina helo li amba mishumo ya kulwele kwawe misi vha tshi thuba kholomo na vhatu a tshi bva shangoni la havho. Ndi hone a tshi vho dzama ha sala vhana vhawe, mzila na Mawewe.

Mzila e Mukomana wavho vhothe. Zwino ene mukomana a pfukha mulayo wa tshi ha havho nga u a ~~zwa~~ dzea musadzi khotsi awe a kha di tshila si pfanelo. Murutheu wawe Mawewe a vhewa khosi ngauri o vha sathu u dzea. Mukomana a ana a ri a nga si vhudzule, arali ndi songo vhuwa khotsi-~~munene waho~~ munene waho. Ngauralo a fhiritana mbilu a humbela u pfuluwa ha Makaringe u da afha ho pfiho ha "Ramanzhe"(Ramanzu). Nga

119

murahu ha minwaha i si minzhi a lwa na murathu a shavhela muno Venda nga nwaha wa 1860. Vhatu vha tshi uri u da muno vha ruma gomani ya mu tovhele. Vha lwa ndilani vha ha Mawewe vha fhenywa. Vha tshi huma Mzila a ~~hu~~ mbo di dzula na Tshiwawa Huno fhanu o dzula minwaha mivhili wa vhururu vha kalaha vha vhutonga vha ruma vhatu u da u mu vhidza ngauri Mawewe murathu o vha a tshi vhusa na Vhathanga fhedzi muvhusoni wawe. Mzila a humbela Tshiwawa u mu thusa nga thathu na uri a ambe na mapotogisi u ri vha thuse Mzila u lwa na murathu Mawewe. Ndi hone Tshiwawa a tshi tenda a ntsha vhatu na u nwalela Mapotogisi uri vha mu thuse. Zwothe zwa tshimbila zwavmudi. Zwino vho u swika vha pandela Murathu, murathu a shevhela ha Ngwana, a vhuya na vho Mapotogisi o no tuwa a ndovha a vha phandela vhusoni. Mawewe a tshi vha pandamedza lwa vuvhili vhanwe vha mbo di rebuluwa vha vhuya Huno na tshakha nzhisa. Mzila o vha ene a vulaho gondo lavho la nda muno ngauri o vha a tshi tshimlula nga k mutsindo. Zwino a tshi da muno ri songo livhala uri o vha a tshi tovhele Tshiwawa o di da ngan ndila ye ene a da ngayo. O kanda e Vhulovhedzi a fhira Nngwekhulu a swika na thungo dza Tshakhuma a tshi londa Tshiwawa.

Ega tshifhinga itsho munwe Mapotogisi a no pfi de Gama o vha o no swika a tshi tendeleka na shango vhukati ha vhatonga. Vhatu havha ndi vhone vho khathisaho Vhatonga u dzula muno.

120

Zwino Vhatonga vho salaho fhanu Mzila a tshi lumela vhutonga vhovha vha si tsha pfisisa u humela havani havho. Ndi hone Tshiwawa a tshi sala e khosi yavho a tshi vha vhumba vhatu la lushaka lwa shango la Venda.

Huno arali i maswifhi a mafungo haya a uri ro pandelela Vhavenda dzi ~~thax~~ thavhani a a huna ngoho khao. Vhatu havha vho di u swika vha fhata midavhini vhunga shango lavho la vhutonga li si na dzithavha. Vhavenda vho di waniwa vho dzula dzi thavhani na zwigwaranani nga u shavha maswina. Ro no di amba uri vho swika muno nga u vuda na nga vhulendo.

Huno henefho arali i nndwa hedzi dzi ne vha di zuwa ngadzo vho lwa vhe na Tshiwawa o no vha wanela zwigidi, na hone vha tshi vho thusana na Ndavhane swina la ha Ramabulana. Nndwa yavho ya u thoma yo lwiwa na Vhatshivhazwaulu, afha ho vhaho ho dzula Manukusi na Songadaba. Huno ya vhuvhili ndi ya "Bonde". Hothe hothe vha tshi fhenya ngauri vhovha vho no di farekana na vhanwe vha Venda. Huno nga tshifhinga itsho Munene o vha e khosi khulwane. Zwino nga luswike-swike lwavho, vha mbo di mu fneti sa khali, a shavha u vhulahwa a ya ha Tshivhanga a i ta nduna ya Vhatonga vhaho.

121

Huno ha isa-isa nga tshinwe tshifhinga vhatonga ha pfi nga vha humele vhatonga ha Musapa shangoni la Bileni. Vha mbo di hanelela fhano; a vha ri: ri mapulasini a mavhuru (farmers) vha nga si ri tendelele u humela muraho hone vha songo amba navho. Muvuro hene fha u ro: ~~Kumaba~~ Khumba ye ya vha i na muno, ludungela i tshe nalwe. Vhovha vho no wana ludungela lwa Venda, hu si na muthu a hanaho. Ndi afha na hone ho bvaho murero kana tshiga tsha u ri kholomo a dziyi Vhutonga na Nanga. Vhovha vha tshi ambani naa?

Huno makhuwa o vhaho o da u vhidza vhatonga u ya musapa ndi murena watt na Williams vha tshithamugana hetshi (Chartered Company of Rhodesia), Vhathu vhatswu i havha: Hakamela Tlakula Tshivhambu, na sam ntibyane, na Ben Mbambu. Ndi vhone vho vhidzaho vhatonga vhothe na u vha divhisa mafhungo hayo.

Vhone vha mbo di landula ngoko. Mpisani ene a huwelela nga ipfi li denya a ri ri dzipulasini ri nga si tsha huma; ri nga dasi ha mavhuru. Vhatonga vhothe vho zwi pfaho vho vhaho vha tshi tama

122

u tuwa u vhuwelela hayani vha mbo di neta.

Vhathu havho vha nga vho ruziwa phanda ha nndwa ya mavhuru na Vhavenda ya u lwa na Mphephu.

Thedzi tshi ri dzhenisisaho Mafhungo haya a vhatonga kha mafhungo a Vhavenda ndi uri ri divhe zwaure ndi vhone vho thusaho mavhuru nga 1898 hu tshi lwiwa na Mphephu, hu tshi pfi ri do fhiwa shango nga makhuwa na u itwa dzikhosi musi vho

fhennywa vha Venda. Na namusi na hone vho di sokou tshetshema nnda ha khoro. Khosi yavho a yathu u pfala arali i Mhinga muno Venda o di dzula na kale e Venda. Vha hashu vha ri: Lwendo lwa shaya phangami lu a fa. Mafhungo haya a si nama. ~~Kank~~ khombetshedza i afhula khali, fhedzi ndi mafhungo vhukuma-kuma. Vhatonga na hayani havho vho di bva vha si na khosi. Huno namusi zwothe hezwi zwo fhela. Ri la mikonde rothe ro dzula tshidele. Vhuswena ho fhedzwa nga vhanna vho daho na tshikuni tsha Mulilo. Kha ri vha levhuhe nga mbilu dzahu dzothe.

123

A siyo mahungo a lusha lwo tutuwaho nga u da u zwima namusi lwo shanduka linwe tsinde la tshakha dza Venda.

Fhedzi vhathu havha ri songo livhala uri vhathu vha ho vho da vha si na Midzimu Minnzhi yau tshinela ngoho, namusi zwo tou kalulesa. Ngoho ~~kax~~ tsha kuli tshi waniwa nga muhovhi.

~~Th~~ Vhahashu-ni, shambo lila lashu ro lingedza u li pwasha na u la ~~xxx~~ mwongo walo. Fhedzi a si x uri lo fhedzisea u pwashea halo. Hunwe khamusi Mbwani ya tombo la ngwedi yo pwasha ra sala ri si tsha wana tshithu. Ro lingedza u senda-senda nama dzalo uri khamusi li do sala lo tshena, li tshi takadza nabe li songo phumea zwone-zwone.

124

Shambo ilo ndi dzi tshakha dza shango la Venda na lulimi lwabe ngashya lwo tshimbilaho ngaho. Fhedzi naho tshi mmemo tshi hone na muna kha mafhungo haya tsha lulimi lwa Tshitonga a zwi farisi tshithu; ro no dzi vilingana navho. Tserekano yaho a i tsha konadzea u u i somulula ngoho.

Ndi afha vhakale vho ri ho : "Tshakule tshi wanwa nga muhovhi." Vha dovha vha ri: Wa sa tshimbila u do dzea khaladzi. Huno khunyeledzo ya zwothe-zwothe ndi uri: "Khaladzi ya muthu ndi mulomo."

End. S. 229